

AZ IFJÚSÁG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Amikor azt kérdezzük, mi is jellemzi a magyar fiatalok helyzetét napjainkban, alapvetően azt a problémát feszegetjük, hogy a rendszerváltás utáni másfél évtizedben kialakult újkapitalizmus milyen körülményeket kínált és kínál a felnövekvő fiatal korosztályok számára. Másként fogalmazva: a magyar újkapitalizmus makrogazdasági és -társadalmi viszonyai által teremtett generációs reprodukció körülményeit, jellegzetességeit, hatékonyságát, minőségét és sikerességét firtatjuk.

A fentiekből következik, hogy az ifjúságot egyfelől nem tekintjük öntörvényű világnak, hiszen a fiatalok iskolázási, mobilitási vagy egzisztenciateremtési esélyeit, ezek kedvező vagy kedvezőtlen körülményeit a számukra „készen kapott” és kevésbé befolyásolható társadalmi folyamatok kondicionálják. Másfelől az ifjúságot nem tekintjük önálló, még kevésbé egységes társadalmi csoportnak vagy rétegnek. Ide ugyanis nagyon különböző életkorú (pl. 13–15 évestől 25–30 évesig), családi állapotú (hajadon, nőtlen, házas, élettársi kapcsolatban élő, elvált stb.) státusú (diák, dolgozó, munkanélküli, háztartásbeli, gyesen lévő stb.) fiatal tartozik, akik az ország különböző régióiban, kistérségeiben és településein nagyon is eltérő körülmények közt készültek és készülnek felnőttkori életükre. Továbbá figyelmet érdemel, hogy egy modern társadalomban a fiatalok társadalmi felkészítését és beillesztését sok és sokféle intézmény, szervezet egyidejű működése biztosítja. Ennek csak az egyik eleme a család, melynek fontosságához aligha férhet kétség, emellett azonban az oktatási-képzési rendszer, az önkormányzatok, az ifjúsági és civilszervezetek, az egyházak, a kortárscsoportok, a média vagy az állam szintén részesei a generációs reprodukcióban részt vevő intézményrendszernek. Egyáltalán nem mindegy, hogy ezek az intézmények miként vannak ellátva erőforrásokkal, miként teljesítik funkcióikat, vagy, hogy milyenek a kölcsönkapcsolataik, és milyen hatékonysággal működnek együtt a fiatal generációk sikeres társadalmi felkészítésében. Ha tehát képet akarunk nyerni arról a nagyon is differenciált és strukturált világról, amelyet az ifjúság megjelenít a generációs reprodukció folyamatában, mindenképp a magyar újkapitalizmus gazdasági, társadalmi és politikai jellemzőit és működésmódját szükséges szemügyre vennünk.

Nos, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszerváltás folyamatai sokkal összetettebbek és megrázkódtatásokkal terheltébbek voltak, mint ahogy a politikai elitek

felvázolták, és mint ahogy a lakosság gondolta és remélte. Ennek sokféle oka van, nem utolsósorban az, hogy a rendszerváltó politikai elitiek a reálfolyamatoktól eltérően – azokkal nem egy esetben ellentétesen – értelmezték a rendszerváltás „lényegét”: előzményeit, külső és belső körülményeit, lehetőségeit, teendőit és következményeit.

Véleményünk szerint a rendszerváltást talán a 20. század utolsó harmadát alakító világfolyamatok – a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció – oldaláról a legtermékenyebb megközelíteni. Elsősorban azért, mert ezek a trendek munkáltak magának a rendszerváltásnak a háttérében is, amennyiben állandósult kihívásoknak tették ki az államszocialista gazdaságokat. A kihívások diktálta versenyben aztán láthatóvá váltak e rendszerek gazdasági és technológiai dinamizmusának gyengéi, melyek bomlasztották a szovjet „birodalmat”, majd egyre inkább megkérdőjelezték a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo realitását, és végül a „birodalom” összeomlását okozták. Másrészt azért, mert a rendszerváltás hazai gazdasági, jogi, politikai stb. intézkedéseit – gondolunk a privatizációra, a reprivatizációra, az állami szerepvállalásra, az érdekmegjelenítésre, a politika és a gazdaság kölcsönkapcsolataira –, hatékonyságukat és teljesítményüket szintén e világgazdasági trendek „minősítik”. És végül azért, mert az ország jövőbeli esélyeit és versenyképességét az fogja kondicionálni, hogy a rendszerváltás utáni évtized politikai, jogi, gazdasági és társadalmi intézkedései mennyire voltak adekvátak e folyamatokkal, mennyire készítettek fel az országot integrációra a globalizálódó világba.

Fontos tény, hogy a rendszerváltást követően gyökeresen megváltozott a magyar gazdaság és a munkaerőpiac működése. Mindenekelőtt a gazdasági válságra utalnánk. A világgazdasági kihívások nyomán ugyanis most már nem lehetett kitérni azon problémák elől, amelyeket addig is „mindenki” tudott: többek közt a gazdasági szerkezet elavultságáról, technológiai elmaradottságáról, alacsony hatékonyságáról és versenyképességéről, külső eladósodottságáról és a tőkehiányról van szó.¹

A gondokat „tetézte” a piacvesztés, amennyiben a volt szocialista piacokról kiszorultak a magyar vállalatok, illetve a hazai piacok is összezsugorodtak, és persze a piaci viszonyok kialakulatlansága is, hiszen hiányoztak a modern piacgazdaságokat jellemző intézmények, eljárások és működési módok².

A magyar gazdaság ismét egyik pillanatról a másikra kikerült a világpiacra, ahol felkészülés és felkészültség nélkül, minden „védelem” híján nála tőkeerősebb, évszázados piaci működésmóddal és tapasztalatokkal, modern munkamegosztási és

---

¹ Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Kornai János: *A hiány*. Budapest, 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; *Fordulat és reform. Medvetánc* (melléklet), 1987. 2. sz.

² Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és a társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.

kapcsolathálóba szervezett, technológiailag fejlettebb, államaik által támogatott versenytársakkal kellett összemérnie az erejét.³

Az államszocialista modellben működő országok olyan gyorsan és váratlanul omlottak össze, hogy válságmenedzselésükre semmiféle eljárás sem született, bár ennek gazdasági, hatalmi és politikai kockázatai ismertek voltak. Sőt ilyen típusú nemzetközi segélyezési, adósságelengedési program realizálására azóta sem került sor, ami azzal járt, hogy ezek az országok – köztük hazánk – magukra maradtak a válságot előidéző problémáikkal.

A gazdasági válság „nagyóságára” jellemző, hogy a kilencvenes évek elején néhány év alatt sok vállalat ment csődbe,⁴ közel másfél millió munkahely szűnt meg, a GDP több mint ötödével esett vissza,⁵ és két számjegyű infláció keletkezett.

Mindezek annak ellenére alakultak ki és maradtak fenn tartósan, hogy közben a magángazdaság gyors kiépülésének és kiterjedésének lehettünk tanúi. A rendszerváltás utáni évtizedet nem túlzás a vállalkozások korának nevezni: az egyéni vállalkozók száma 1990-ben már 393 ezer, 1996-ban pedig 791 ezer volt.⁶ A piacgazdaság kiépülésének jelzett dinamikája ellenére azonban szinte azonnal jól láthatókká váltak annak jellegzetességei, egészen pontosan gyengeségei is. Egyfelől a tőkehiány, hiszen e vállalkozási formák többsége mögött nem volt – és ma sincs – a háztartás vagyontól elkülönített tőke⁷. Másfelől az, hogy a működő vállalkozások nem jelentenek egyúttal főfoglalkozású munkahelyet is. A többséget kitevő egyéni vállalkozásoknak például csak alig több mint a fele (57%) főfoglalkozású, 13 százalékuk nyugdíjasként, háromtizedük pedig mellékfoglalkozásként működő vállalkozás. Az adatok egyben arra is utalnak, hogy a vállalkozások döntő hányada (90%) kicsi: vagy csak a tulajdonosnak adnak munkát, vagy még egy embernek.⁸

Jellegzetességként tarthatjuk számon azt is, hogy a vállalkozások alapítása mögött nem csupán a lehetőségek ösztönző ereje, vagyis az államszocializmusbeli politikai és jogi akadályok leépítése munkált, hanem a kényszereké is, amelyek az

³ Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és a társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.

⁴ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1993. Munkaügyi Kutatóintézet.

⁵ Tímár János: A foglalkozás és a munkanélküliség sajátosságai a posztszocialista országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1994. 7–8. sz.

⁶ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1995, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó adatai.

⁷ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1995, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó adatai.

⁸ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001. Foglalkoztatási Hivatal, 40. o.

elbocsátásokból vagy a munkaalkalmak hiányából adódtak. Őket – mind a szak-, mind a köznyelv – „kényszervállalkozókként” tartja számon.

Mindezek – a tőkehiány, a mikrovállalkozások dominanciája, vagy a kényszer-vállalkozók tömeges előfordulása – arra intenek, hogy a vállalkozások rendszerváltás utáni gyors és tömeges „alapításából”, valamint máig magas számából csak óvatosan vonjunk le következtetéseket a hazai piacgazdaság kiépültségére, fejlettségére, tőkeerejére, eltartó és versenyképességére nézve. A magyar „vállalkozók” döntő részét ugyanis a fejlett országok minősítése alapján „önfoglalkoztatónak” kell tekintenünk. És miután az önfoglalkoztatók száma és egy-egy ország fejlettsége, illetve fejletlensége között szoros kapcsolat mutatható ki – a szegényebb országokban jóval magasabb az arányuk, mint a gazdagabbakban –, semmi okunk sincs arra, hogy hazánkat ne a kevésbé fejlettek közé soroljuk.

A hazai piacgazdaság kiépülésében, modernizálásában, dinamizálásában és versenyképessége növelésében jelentős szerep jutott a külföldi tőkének, főként a „zöldmezős” beruházásoknak.⁹ Fontosságukat jelzi, hogy az ezredfordulón a hazai vállalati vagyontól a külföldi befektetők tulajdonában volt, továbbá az ő érdekességükbe tartozó vállalatok adták a hozzáadott érték közel felét, vagy a beruházások közel háromötödét (57%). És persze jelzésértékű az is, hogy az export 80 és az import 76 százaléka az ő tevékenységükhöz kötődött, vagyis az ország elsősorban rajtuk keresztül kapcsolódott be a világgazdaságba.¹⁰

Ezek már kimondottan a globalizációra utalnak, jelezvén, hogy a külföldi beruházásokért folytatott versenyben¹¹ – amely a kilencvenes éveket jellemezte – hazánk kedvező pozíciókat ért el. Ennek előnyei, gazdasági és társadalmi dinamizáló hatásai jól nyomon követhetők a gazdasági növekedésben és az exportban, a legmodernebb technológiák és munkaszervezeti formák meghonosításában és az új munkaerő-felhasználási módokban.¹²

Ezzel párhuzamosan persze jelentkeztek a globalizáció ellentmondásos következményei is. Ilyen ellentmondást jelez, hogy a rendszerváltás után hazánkban duális gazdaságszerkezet alakult ki: ez egy teljes egészében külföldi tulajdonban lévő, dinamikusan fejlődő részből áll, és egy vegyes (magyar és külföldi) tulajdonban lévő, minimális növekedést mutató részből. A gazdaság e két szektora között

---

⁹ Árva László – Diczházi Bertalan: *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon*. Budapest, 1998, Kairosz Kiadó – Növekedéskutató

¹⁰ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001, Foglalkoztatási Hivatal

¹¹ Árva László: Kormányok versenyfutása a külföldi beruházásokért. *Üzleti* 7, 2000. február 7.

¹² Makó Csaba (szerk.): *Globalizáció hatása a szervezeti innovációra és a munkaerővel szembeni követelményekre*. Budapest, 2001, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Vezető- és Továbbképző Intézet – MTA Szociológiai Kutatóintézet

a gazdasági kapcsolat gyenge – vagy nincs –, ráadásul lassan fejlődik.¹³ Jóllehet a multinacionális cégek hozzájárulása a magyar gazdaság teljesítményéhez vitán felül áll, a profittranszfer miatt közel sem ilyen mértékű a hozzájárulása az országon belül felhasználható (elosztható) erőforrásokhoz. A közgazdászok ezt a GDP és a GNP jelzőszámok közti eltéréssel szokták érzékeltetni.

„A GDP esetében tavaly (1998) öt százalék feletti volt a gazdasági növekedés Magyarországon, ami igen jónak tűnik. De a GNP – a profitkiutalásokat levonva – már csak 2,5-3 százalék körül emelkedett.”¹⁴ Röviden: a kilencvenes évek végére olyan gazdaságszerkezet alakult ki, amelyben a gazdasági növekedés látványos volt ugyan, hozadékát a magyar társadalom többsége kevésbé élvezhette, mivel a profit a külföldi cégek szabad rendelkezése szerint maradt vagy távozott az országból.

Tény, hogy a „centrum” és a „periféria” országai közti új keletű munkamegosztás a magyar gazdaság globalizálódó világbeli pozícióit a fejlődő országok közt határozta meg. Így a transznacionális cégek a periféria országaiban történő szokásos befektetési gyakorlatuknak megfelelően hazánkat is az úgynevezett „kapuvárosokon” keresztül közelítik meg.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy beruházásaikat nem terítik szét az ország egész területén, hanem azok kizárólag egy-egy városra vagy térségre koncentrálódnak, oda, ahol a megtérüléshez legkedvezőbb infrastrukturális munkaerőpiaci, logisztikai, adózási, kulturális stb. körülményeket kínálják. Hazánkban ilyen „kapuvárosi” funkciókat tölt be Budapest, Győr, Székesfehérvár vagy Szombathely. A vázoltaknak persze az a következményük, hogy az ország kevésbé „vonzó” régióiban és városaiban nem kerül sor beruházásokra, vagy másokhoz képest elenyésző mértékben.

Az időszak egyik alapvető jellemzője a tömeges és tartós munkanélküliség megjelenése. A kialakult helyzetet mutatja, hogy még 1997-ben is annyi új munkahely létesült csupán, mint amennyi megszűnt. A helyzet azóta sem változott lényegesen. A „mélypontot” jelentő 3 millió 600 ezer körüli munkavállaló száma ugyanis még a fellendülés idején sem nagyon haladta meg a 3 millió 900 ezret, vagyis az elmúlt években durván 200–250 ezer főnyi növekményt regisztráltak, ami a munkaerőpiac tartós pangására utal. Ez egyben azt is jelenti, hogy a foglalkoztatottság európai mércével mérve rendkívül alacsony szinten stabilizálódott. Vagyis amíg 2002-ben Németországban 65, Ausztriában 69, Írországon 65, Franciaországban 63, Finnországban 68 százalék volt a foglalkoztatottak aránya a 15–64 éves népesség körében – az Európai Unió átlaga 64 százalék volt –, addig hazánkban ez az arány mindössze

¹³ Lóránt Károly: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre? *Üzleti 7*, 2000. június 3., 7. o.

¹⁴ Matolcsy György: Számháborúkban kallódó jövőstratégia. *Üzleti 7*, 1999. július 5., 7. o.

¹⁵ Kovács Zoltán: Urbanizáció és városi közösségek a harmadik évezred küszöbén. *Belügyi Szemle*, 2001. 7–8. sz., 45. o.

57 százalékot tett ki.¹⁶ A vázoltak ismeretében a hazai munkanélküliségi adatokat óvatosan illik kezelni, ugyanis az utóbbi években „kedvező” irányba mozogni látszó munkanélküliségi ráta nem magas foglalkoztatottsággal, hanem magas inaktivitással párosul.

A munkanélküliség a rendszerváltás óta eltérő mértékben érintette az ország különféle térségeit, megyéit és településeit. Budapest ebből a szempontból kezdettől „kitüntetett” helyzetben volt, hiszen a munkanélküliségi ráta folyamatosan messze alatta maradt az országos átlagnak.

Az ország nyugati régiói és megyéi hasonlóképpen kedvező – bár a fővárosénál rosszabb – munkanélküliségi mutatókkal büszkélkedhetnek a rendszerváltás óta, ellentétben az északi és keleti területekkel, ahol a ráta állandóan meghaladta az országos átlagot. Főként Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye helyzete feltűnően kedvezőtlen, amennyiben a kezdeti ráták – ugyanúgy, mint a jelenlegiek – léptékekkel voltak magasabbak az átlagnál: 2003-ban az országos átlag 8,3 százalék volt, míg a fenti megyékben, sorrendben 19,6, 14,6 és 17,7 százalékos munkanélküliséget regisztráltak.¹⁷ Az elmúlt évtized alapirányzata, hogy miközben az átlagos munkanélküliségi ráta 1993 óta csökkent, ezzel egy időben nőtt a régiók és főként a megyék közti eltérés.

A külföldi tőkeberuházások vázolt jellemzői – lásd „kapuvárosok” – nagy szerepet játszottak a területi különbségek növekedésében és állandósulásában. Az adatok az ország területi polarizálódására utalnak: amíg az egy lakosra eső GDP nagysága (vásárlóerő-paritáson számolva) 1999-ben Budapesten 20 400 USD volt, addig a második legjobb pozíciójú Győr-Moson-Sopron megyében már „csak” 14 000 USD, de Pest megyében 8700, Hajdú-Biharban 7700, Békésben 7300, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben csupán 5900 USD.¹⁸

A jelzett fejlemény további következményeként tarthatjuk számon a városhálózat differenciálódását, melynek látványos megnyilvánulása Budapest „elszakadása” az országtól – erre a GDP-re vonatkozó adatok is utalnak. Győr és Székesfehérvár, ha nem ilyen léptékben is, de szintén dinamikus fejlődést produkált, ellentétben más megyeszékhelyekkel, amelyek jó esetben stagnálásra ítéltettek, és ellentétben a hanyatlásra kárhozottatott más kisebb városokkal (pl. Ózd).

A falvak és a városok közti különbségek hasonlóképpen ellentmondásosan alakultak a rendszerváltást követően. Ekkortól az erőforrások elosztásában megszűnt a

---

¹⁶ Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, 17. o.

¹⁷ Fazekas Károly: Regionális különbségek a munkaerőpiacon. In: Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, OFA, 138–142. o.

¹⁸ Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. Országjelentés a „humán fejlettségről”*. Budapest, 2003. MTA Világgazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme.

városok kivételezettsége a falvakkal szemben, ami a különbségek csökkenése irányába hatott, miután azonban a központi tervutasítás helyét a piac vette át, a már jelzett beruházási körülmények között növekedtek a különbségek. Egészen pontosan a durván háromezer falusi település közül mindegy ötszázban gyors modernizálódás ment végbe – többségük a főváros és a nagyvárosok körül, valamint Dunántúl északi régióiban található –, a többiben viszont állandósult a lemaradás.¹⁹

Miután a beruházások és a munkanélküliség területi különbségei a munkaerőpiac szegmentálódásának regionális összefüggéseit is felerősítették, előállt az a helyzet, hogy amíg az ország gazdaságilag dinamikusan fejlődő régióiban már évek óta munkaerőhiány mutatkozott, addig a beruházások által el nem ért térségeiben még mindig magas munkanélküliséget regisztráltak-regisztrálnak.²⁰ Ez a jelenség azonban messze túlmutat a szorososan vett munkaerőpiacon: a beruházások által korábban elért régiókban nem csupán a bérek, de az árak is olykor messze meghaladják a tartósan magas munkanélküliséget mutató térségeket, így azok komoly akadályai a munkaerő földrajzi mozgásának. Az utóbbi területek munkavállalóinak kiáramlását ugyanis akadályozhatja, hogy az előbbi térségekben megszerezhető akár jelentős bérelőnyt elviszik a magasabb megélhetési költségek (pl. albérlet, ételmezés, ruházkodás, utazás), illetve hogy a költözködést megghiúsíthatja a lakásárak közti léptékbeli eltérés.²¹

A rendszerváltást követően a foglalkoztatottak szektoronkénti aránya is számottevően átrendeződött, és az ezredfordulóra a gazdaságilag fejlett országokéhoz hasonló szerkezet alakult ki. Ennek egyik lényeges vonása a mezőgazdaságban foglalkoztatottak súlyának léptékbeli csökkenése: amíg 1990-ben a foglalkoztatottak 17,5 százaléka dolgozott ebben a szektorban, addig 2003-ban már csak 5,5 százaléka.

A másik fontos vonása ennek az átalakulásnak az volt, hogy miután az iparban-építőiparban foglalkoztatottak aránya is csökkent – igaz, hogy csak kevéssé – ezen időszak alatt (36,1%-ról 33,3-ra), a szolgáltatásokban dolgozók súlya számottevően nőtt (46,4-ről 61,3%-ra), a fejlett országbeli állapotokhoz hasonló arányokat mutatva.²² Hangsúlyozzuk azonban, hogy a foglalkoztatottság szerkezetének ez a fejlett országok irányába mutató gyors változása nem folyamatos gazdasági növekedés, hanem a hivatkozott válság eredményeként ment végbe. Nem arról van tehát szó, hogy a gazdasági fellendülés, a jövedelmek emelkedése és az életminőség javulása következtében a lakosság szolgáltatások iránti igényei ugrásszerűen nőttek volna, csupán arról, hogy ez a szféra épült le a legkevésbé az elmúlt évtizedben.

¹⁹ Kovács Zoltán: Urbanizáció és városi közösségek a harmadik évezred küszöbén. *Belügyi Szemle*, 2001. 7–8. sz., 45. o.

²⁰ *Világ gazdaság*, Nyugaton munkaerőhiány, keleten munkanélküliség. 2000. május 10.

²¹ Fazekas Károly: Regionális különbségek a munkaerőpiacon. In: LAKY Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, OFA, 138.-142. o.

²² Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004. Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, 40. o.

A vázolt folyamatok eltérő módon és mértékben érintették az egyes korosztályokat a munkaerőpiacon. A legidősebbnek számító ötven év körüli munkavállalók nemzedéke például éppenséggel feleslegesnek minősült a munkaerőpiac új viszonyai között, így sokan idő előtt kiszorultak onnan, jelentősen növelve a nyugdíjasok vagy a leszázalékoltak körét. Ez csökkentette ugyan a kínálatot a hivatalos munkaerőpiacon, de növelte a család intézményére gyakorolt nyomást, hiszen az érintettek a problémáikkal visszaszorultak a családi keretek közé.

A munkaerőpiacon már bent lévő, vagy oda belépni kívánó legfiatalabb munkaképes korú generációk helyzete és kilátásai szintén megnehezültek. (Erről később részletesen szólunk.) Mindenesetre tény, hogy a hazai körülmények közt az alacsony foglalkoztatottság rendkívül magas inaktivitással párosul.

A jelzett gazdasági és munkaerőpiaci mozgások – kiegészülve a privatizáció és a magas infláció erőforrás-átcsoportosító hatásaival – súlyos következményekkel járó folyamatokat (pl. polarizálódás, elszegényedés) indítottak el a társadalomban. A munkahely elvesztésének lehetősége napi gondná vált, sokan létbizonytalanságban éltek és élnek, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak pedig elszegényedésként, státuszvesztésként, nemritkán leértékelődésként élték meg ezeket az éveket. Tekintettel arra, hogy a magas infláció miatt a még állásban lévők bérei és keresetei is jelentősen vesztek értékükből²³, továbbá sokak számára az addig kiegészítő bevételi forrásként működő „második” gazdaság lehetőségei is beszűkültek²⁴, a fogyasztás és az életszínvonal-visszaesés, a státuszvesztés, az elszegényedés és a lecsúszás folyamatai a társadalom jóval szélesebb körét érintették, mint az állásukból elbocsátottakat vagy a tartósan munkanélkülieket. Tény, hogy a magyar társadalomban a polarizálódás iránya vált meghatározóvá, melyet a kutatók hol fordított „kétharmados” társadalomként írnak le, hol olyan kétpólususként, ahol a kevés „nyertes” sokszorosa került a „roncsársadalomba” szorult „vesztesek” közé.

A „kétharmados” társadalom mintáját döntően a „szociális piacgazdaság” német modellje szolgáltatta, amelyben a nagyon gazdagok és a nagyon szegények aránya kicsi, és köztük egy széles, jómódú középosztály helyezkedik el. A kutatások szerint az elmúlt évtized hazai fejlődése ennek éppen az ellentettjét produkálta. A fordított „kétharmados” társadalom tehát azt jelenti, hogy itt csak a népesség egyharmada képes a társadalom fő mozgásirányaival lépést tartani, míg kétharmada leszakadóban

---

²³ Lakatos Judit: A keresetek, illetve munkajövedelmek alakulása 2000-ben (2003-ban). In: Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001, 2004. Munkaügyi Kutatóintézet, 141., 145. o.

²⁴ Laki László: A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1997. 1. sz.; Spéder Zsolt: Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle*, 1997. 1. sz.

van, vagy már le is szakadt.²⁵ Egy másik modell²⁶ azzal számol, hogy a rendszerváltást követően a magyar népességnek mindössze 5-7 százaléka volt képes sikeresen integrálódni a „globalomodernizációs” folyamatokba, hiszen az összes hazai erőforrás 25-30 százaléka az ő birtokukban van. Mellettük van egy 10-15 százaléknyi „középosztálybeli” élethelyzetben lévő népesség, és együttesen ők jelenítik meg a „nyerteseket”. A másik póluson van egy 25-30 százaléknyi biztos, már a „roncs-társadalomba” süllyedt „vesztes”, és van e két pólus között elhelyezkedő nagyszámú (40-50%) potenciális „vesztes”, amely réteg szintén ebbe az irányba mozog. Egy következő modell háromszatú társadalomról beszél: körülbelül 10 százaléknyi „nyertesről”, akiknek helyzete javult a rendszerváltás óta, és egy 40 százaléknyi népe-ségről, melynek állapota alapvetően nem változott ebben az időszakban. A fentiek-től eltérően a népesség felének a helyzete romlott vagy jelentősen romlott; ez utóbbiakat a társadalmi integrációból kimaradó „underclassként” tarthatjuk számon.²⁷

Ezek a körülmények egy súlyos társadalmi problémára hívják fel a figyelmet, nevezetesen a marginalizálódás jelenségére. Arra, hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, oda visszakérülni vagy ott megkapaszkodni képtelen, alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú rétegek, csoportok egyben a gazdaság és a társadalom fő mozgásirányaiból és integrációs folyamataiból is kiszorultak, és a társadalom „aljára”, „peremére” vagy azon „kívülre” kerültek. Miután e jelenségre a politika az elmúlt másfél évtizedben – a szavakon kívül – alig fordított gondot, hazánkban megjelent a marginalizálódottak ifjú nemzedéke is, ami azt jelenti, hogy a probléma szinte azonnal nemzedéki dinamikát kapott.²⁸

A népegészségügyi kutatások tanúsága szerint a rendszerváltást követően jelentősen megnőtt a 16 éven felüli népességben a depressziós tünetekről panaszkodók aránya. Amíg 1988-ban a kérdezettek 24,3 százaléka számolt be ilyen tünetekről, addig 1995-ben már 30,5 százaléka.

A jelenség több szempontból is érdekes számunkra. Egyfelől azért, mert a depresszió itt a saját helyzet átélésének olyan negatív érzelmi állapotát jelöli, amelyet a tehetetlenség érzése, az önvád, a döntésképtelenség, a reménytelenség és jövő-nélküliség érzete, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemez. (Ebben az értelemben a

²⁵ Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó

²⁶ Bogár László: Szép számok szakadékkal. *Üzleti* 7, 2000. március 13.

²⁷ Gazsó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltás trendjei. In: Földes György – Inotai András szerk. *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest, 2001. Napvilág Kiadó

²⁸ Darvas Ágnes – Tausz Katalin: Szegénység és kirekesztés gyermekkorban. In: *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Tanulmányok*. Budapest, 2004. KSH; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2003. Napvilág Kiadó; Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998. Socio-Typo; Laki László: *A munkaerőpiacról tartósan kiszorult falusi munkanélküliek helyzete*. Budapest, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó

depresszió kiúttalan lelkiállapotot, úgynevezett tanult tehetetlenséget jelent.) Ilyen állapotban az emberek fogékonyabbak a különféle megbetegedésekre, hajlamosabbak önkárosító magatartásformák (pl. alkoholfogyasztás, dohányzás, drog) felvételére, ugyanakkor kevésbé képesek szociális helyzetük javítására. Másfelől azért, mert a fejlett gazdaságú országokban folyó kutatások a hagyományos kockázati tényezők (pl. dohányzás, elhízás) mellett a legfontosabb egészségügyi veszélyeztető tényezőként tartják számon a depressziót.

Mint szó volt róla, hazánkban a rendszerváltást követően a társadalmon belüli egyenlőtlenségek ugrásszerűen növekedtek, sokan átmenetileg, nem kevesen azonban tartósan munkanélkülivé váltak, az elszegényedés és a lecsúszás szintén tömegeket érintett. Aligha véletlen, hogy a kutatók az alacsony iskolázottságúak, a munkanélküliek, a marginalizálódottak, a „lemaradó” térségek lakói közt találtak az átlagot meghaladó mértékben depressziós tünetekről panaszkodó embereket.²⁹

A külföldi beruházások és az ország bizonyos térségeit érintő gyors gazdasági növekedés a kilencvenes évek végén a fentiekől eltérő irányzatokat is elindítottak az országban. A vázoltak ugyanis nem csupán új munkahelyek létesítésével jártak, de új technológiák és termelés-szervezési módok meghonosításával is. Az utóbbiak új munkaerő és tudásfelhasználási, foglalkoztatási modelleket is jelentenek, vagyis a magyar munkaerővel szemben is új igények és követelmények fogalmazódtak meg. Ez nem is lehetett másként, hiszen e cégek piacain a minőség alapkövetelmény, így az ezt biztosítani képes termelés-szervezési modellekben a termelésben részt vevő legalacsonyabb rangú munkástól is megkövetelnek olyan készségeket, mint a kezdeményező és kommunikációs készség, problémamegoldó képesség, hajlandóság a vállalatvezetéssel való együttműködésre, azonosulás a vállalati törekvésekkel, vagy a folyamatos képzésre-tanulásra való hajlandóság.³⁰

Nos, nem kívánjuk tovább sorolni a rendszerváltás utáni új irányzatokat, hiszen elsősorban az a célunk, hogy ráirányítsuk a figyelmet arra a rendkívül ellentmondásos, differenciált, fragmentált és polarizált gazdasági, társadalmi és földrajzi térre, amelyben a fiatal generációk felnevelése, iskoláztatása, munkaerő- piaci felkészítése, gazdasági és társadalmi integrációja végbement és végbemegy hazánkban. Remélhetően sikerült érzékeltetnünk a különféle trendek időbeli sűrűsödését, egymásra torlódását, ellentmondásosságát, földrajzi és/vagy társadalmi térbeli szegmentáltságából következő aszinkronitását. Például azt, hogy a jelentős válságfolyamatok csakúgy eltérő felkészültségi állapotban, mélységben és intenzitással érték az egyes régiókat, településtípusokat, társadalmi rétegeket és csoportokat, mint ahogy az új beruházások nyomán

---

²⁹ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996. ősz, 99.

³⁰ Makó Csaba – Simonyi Ágnes: A tudásfelhasználás rugalmasságának felértékelődése. In: Makó Csaba – Simonyi Ágnes (szerk.): *A munka és a párbeszéd új paradigmái*. Budapest, 2003. OFA, 13–33.

meginduló gazdasági és jövedelemnövekedés, és a mind igényesebb munkaerőpiaci kihívások, követelmények is eltérő távlatokat nyitottak számukra.

Az aszinkronitásnak megfelelően, amíg a beruházások által elért „kapuvárosok” és térségek lakossága dinamikusan válaszolt a kihívásokra, hiszen a munkaerőpiaci kényszerek és a megoldásukat kínáló lehetőségek (pl. munkaalkalmak, növekvő bérek, előrejutást biztosító képzések) egyidejűleg voltak jelen e földrajzi és társadalmi terekben, addig a továbbra is stagnáló és leépülő térségekben a kitörési alternatívák hiánya, a társadalmi szelekció vagy az elszegényedés, a lecsúszás, a marginalizálódás stb. folyamatait erősítették. Az előbbi régiókat és persze lakosságukat e beruházások bekapcsolták a globalizációs folyamatokba, új követelményeket, ösztönzéseket és lehetőségeket kínálva számukra, az utóbbiakat csak gyengén kapcsolva vagy kizárva onnan, ami nemritkán a nemzeti integrációs folyamatokból való részleges vagy teljes kizártsággal is együtt járt és jár. Összességében tehát társadalmunkban nagyon eltérő fejlettségű, integráltságú, versenyképességű és működési logikájú gazdaság- és társadalomszerveződési formák léteznek egymás mellett, melyek hasonlóképpen nagyon különböző reprodukciós körülményeket, feltételeket és esélyeket biztosítanak a bennük felnövekvő fiatal korosztályok számára.

AZ IFJÚSÁGI MUNKANÉLKÜLISÉG MEGJELENÉSE ÉS ÁLLANDÓSULÁSA

Generációs szempontból a vázoltak egyik legfontosabb következménye – és egyben az új rendszer egyik működési jellegzetessége – az ifjúsági munkanélküliség megjelenése, tömegessé válása és állandósulása lett. Ez logikusan következett a magyar munkaerőpiac kilencvenes évek eleji drámai összezsugorodásából, melynek során – mint jeleztük – közel másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt. A folyamat a munkaképes korúak két generációs csoportját érintette markánsan: a legidősebb, nyugdíjkorhatárhoz közelítő, és a legfiatalabb, a munkaerőpiacra éppen csak bekerült vagy belépni szándékozó korosztályait. Az előbbieket a munkaerőpiac gyors, döntően nem önkéntes elhagyására ösztönözték, kényszerítették a körülmények, az iskoláikat befejező fiatalok tömegeinek pedig nehézzé, olykor lehetetlenné tették a belépést a munkaerőpiacra. A munkaerőpiaci helyzet drámai változását jelzi, hogy a kilencvenes évek elején a 15–19 éves korosztályokban úgy alakult ki 27–33 százalékos, a 20–24 éveseknél pedig 14–17 százalékos munkanélküliségi ráta, hogy néhány évvel korábban még jószerivel minden iskolából kilépő fiatal el tudott helyezkedni.³¹

A munkaerőpiaci feszültségeket két tényező tovább erősítette. Az egyik, hogy az úgynevezett „nagy létszámú” – a hetvenes évek közepén született – korosztályok

³¹ A munkaerő-felmérés idősorai, 1992–2001. Budapest, 2002, KSH

ezekben az években fejezték be általános és középfokú tanulmányaikat, és jelentkeztek belépésre a munkaerőpiacon.³² És valóban jelentkeztek – ez a második tényező –, ugyanis hazánkban a fiatalokat ekkor magas munkavállalási hajlandóság jellemezte. A tanulmányaikat viszonylag korán – döntően 17-18 éves korban – befejező generációk számára az államszocializmus időszakában teljesen magától értetődő és természetes volt, hogy felnőttkori életüket, karrierjüket, maguk és családjuk megélhetését stb. a társadalmilag szervezett munkaerőpiacon képzeljék el. A gyökeresen megváltozott körülmények azonban lehetetlenné tették e társadalmi méretekben elterjedt iskolázási és munkavállalási gyakorlat továbbvitelét.³³

Fontos tény, hogy a tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat: „fogadására” sem a család intézménye, sem az iskolarendszer, sem az önkormányzatok, sem az állam nem készült fel. Az állam felkészületlenségét jelzi például, hogy a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszert a probléma tömegessé válásával egy időben kellett kialakítani, ami praktikusán azzal járt, hogy a rendszer jó esetben is legfeljebb követni tudta az eseményeket. Vagyis nem csupán a munkanélküliség kezelésében jártas szakemberekben, a „megoldási” kínálatban, a kidolgozott, bejártott és hatékony eljárásmodokban volt hiány, hanem alapvető létesítmények és eszközök (épületek, fogadóhelyiségek, gépek és egyéb berendezések stb.) is hiányoztak.³⁴ Vagy gondoljunk a család intézményének felkészületlenségére, hiszen az iskoláikat befejező és elhelyezkedni nem tudó gyerekeik eltartásáról a szülőknek még hónapokig – nemritkán fél vagy egy évnél is hosszabb ideig – gondoskodniuk kellett, jóllehet a béreikbe és fizetéseikbe ennek költségei nem voltak beépítve. Mi több, a szülők nemzedéke – éppen a bérek reálértékének gyors csökkenése és az őket sújtó tömeges munkanélküliség okán – gyerekei mielőbbi elhelyezkedésében volt érdekelt. A család keretei közti „parkoltatás” kényszere persze nemcsak anyagilag, de mentálisan is váratlanul érte a családok többségét, hiszen nekik sem voltak tapasztalataik, vagy jól bevált eljárásaik, mintáik ezen állapot hatékony, sikeres megoldására. A probléma társadalmi súlyát mutatja, hogy az *Ifjúság 2000* vizsgálat adatai szerint az ekkor 25–29 éves korcsoportba tartozó fiataloknak átlagosan a fele (48%) jelezte, hogy volt munkanélküli; amíg azonban a budapestieknek csupán harmada (31%), addig a dél-dunántúli, az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiókban a hasonló korú fiataloknak már 57–61 százaléka mondta

³² Lannert Judit: Munkaerőpiac, ifjúsági munkanélküliség és az oktatás. In: Balázs Éva – Lannert Judit – Surányi Bálint: *Demográfiai hullám – iskola – ifjúsági munkanélküliség*. Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó; Fóti János – Illés Sándor: A nagy létszámú generáció pályakezdésének problémái. *Demográfia*, 1992. 3–4. sz.; Lakatos Judit: Az ifjúság munkaerőpiaci helyzete a '90-es évek közepén. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyerekek és az ifjúság helyzete*. Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények. Budapest, 1997. KSH, 3. o.

³³ Laki László: *A kétharmados társadalom*. Budapest, 1991. MTA Politikai Tudományok Intézete

³⁴ Laki László: *Ifjúsági munkanélküliség*. Budapest, 1993. MTA Politikai Tudományok Intézete

ugyanezt. A településtípusok szerint hasonló léptékbeli különbségeket találunk.³⁵ A munkaerőpiacon hazánkban mind a mai napig nincs számottevő elmozdulás, a kereslet alig bővült. Következésképpen a foglalkoztatottság európai mércével mérve rendkívül alacsony szinten állandósult. Így az ifjúsági munkanélküliség területén sem történetelt áttörés: a jelenség néhány év alatt a társadalom egyik legsúlyosabb – mert hosszú távon fennmaradó – problémájává nőtte ki magát.

A MUNKAVÁLLALÁS ÉS A PÁLYAKEZDÉS IDEJÉNEK KITOLÓDÁSA

A generációs újratermelődés új irányzatának további fontos jellemzője – és ez következik az ifjúsági munkanélküliség tartóssá válásából –, hogy a kilencvenes években látványosan kitolódott az első munkába állás ideje. Itt ismét az *Ifjúság 2000* vizsgálat adataira hivatkozunk, mely e területen is alapvető változásokra utal. Arra, hogy amíg a vizsgálatba bevont legidősebb (25–29 éves) korcsoportnak mintegy kétharmada (64%) 19 éves koráig belépett a munkaerőpiacra, addig ez az arány az öt évvel fiatalabb korosztályoknál (20–24 évesek) 45 százalékra, a tíz évvel fiatalabbaknál (15–19 évesek) pedig már 28 százalékra esett vissza.³⁶ Az átrendeződés nyilvánvalóan az oktatási-képzési rendszer változásait is tükrözi: részben a hagyományos szakmunkásképzés háttérbe szorulását, ahonnan a többség korábban már 17 éves korában kilépett a munkaerőpiacra; részben az érettségit adó középiskolázás felfutását, illetve ezt követően mindenféle rövid idejű kurzusok végzését, így napjainkban már a nem felsőfokú tanulmányokat végzők körében sem számít késeinek a 19–21 éves kor körüli kilépés. És természetesen a felsőoktatás tömegessé válása is a karakteres változások közé tartozik. Mindenesetre léptékbeli változásról van szó, jelezvén, hogy az ifjúkori iskoláztatás utáni első munkavállalás idejének kitolódása egy évtizeden belül szintén domináns és visszavonhatatlan irányzattá nőtte ki magát.³⁷

E folyamat másik oldala természetesen a pályakezdés megnehezülése, bizonytalanlanná válása. A munkaadók és a potenciális munkaadók sokszor olyan feltételeket kínálnak és olyan követelményeket támasztanak, amelyek a fiatalok jelentős része számára nem vonzó, alig elfogadható és/vagy nem teljesíthető. Az adott szakterületen szerzett hosszabb szakmai gyakorlat követelményét aligha képes teljesíteni egy frissen végzett fiatal. Az ennek elérését netán „biztosítani” tudó rövid idejű és

³⁵ *A fiatalok munkaerőpiaci helyzete*. Budapest, 2003. KSH; Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

³⁶ Gázsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

³⁷ Halász Gábor – Lannert Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, 2000. Országos Közoktatási Intézet

a munkaadó által folyamatos megújítást igénylő alkalmaztatás kiszámíthatatlan, a hosszú és idegileg-fizikailag kimerítő munkahelyi terhelés, továbbá az ellenszolgáltatásként fizetett alacsony bér pedig kevésbé vonzó.

A diplomások karrierépítése „egész” embert igényel: újabb diplomá(ka)t, fokozat szerzését, vagy legalábbis folyamatos képzést, a vállalat iránti odaadást, az előbbre jutás iránti alázatot stb., vagyis csupa olya erőfeszítést, befektetést és életvitelt, amely nem nagyon tűr maga mellett családot és gyereket. Egy másik, hasonló befektetést igénylő karriert, amelyet netán a házastárs szeretne kivitelezni, pedig még kevésbé. És nem csupán azért, mert ebben az életvitelben a munkahelyi (vagy egyszerűen *a*) karriernek, ezek aktuális és távlatos követelményeinek, igényeinek van kitüntetett szerepe a házastárssal és a gyerekekkel szemben, hanem azért is, mert ez számottevő anyagi erőforrást igényel. Az anyagi erőforrás – a fiatal számára kedvező esetben – a szülői családtól származik, így egy esetleges házastárs eltartását már aligha várhatja el a „karrierépítő” gyerek a szüleitől. Kedvezőtlen esetben pedig magának kell fedeznie a befektetést, amit egy pályakezdő fiatal saját forrásokból döntően csak úgy képes előteremteni, ha más olyan költséges befektetésekről, mint amilyen a családalapítás és gyerekvállalás, időlegesen lemond, és későbbi életkorra halasztja. Történetileg rövid idő alatt megjelent „a magyar szingli”.³⁸

A vázoltak jelzik, hogy sokak számára a tanulás és a munkavállalás közti „átmenet” nem válik el olyan élesen, mint ahogy azt a korábbi évtizedekben megszoktuk, és – különféle okokból – sokan a kétféle tevékenység hosszabb időn át tartó „váltogatásával” élik az életüket. A tanulás és a munkavállalás éveken át tartó kombinálása nagyon is különböző életvitelek, életstratégiák és karrierrek realizálására ad ugyan módot, de közös bennük, hogy az önálló élet- és pályakezdés idejét akár harmincéves korig is kitolják.³⁹

Az új rendszer működési jellemzőiből adódóan olyanok is vannak szép számmal, akiknek munkaerőpiaci felkészülése-felkészítése 16-17 éves korukban befejeződik, ez az iskolázottság azonban nem biztosít számukra alkuképes elhelyezkedési pozíciókat. Az érintettek így további életüket csak részben köthetik a hivatalos munkaerőpiachoz, ezt kénytelenek alkalmi munkás, munkanélküli és egyéb járadékos állapotokkal „váltogatni”, ami merőben más kilátásokat, életminőséget stb. biztosít számukra, mint az előbb vázolt ifjúsági csoporté.⁴⁰ Mindenesetre a munkaerőpiaci

³⁸ Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok (A magyar szingli)*. Budapest, 2005. MTA Politikai Tudományok Intézete

³⁹ Gábor Kálmán: A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak. Túl renden és osztályon? In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

⁴⁰ Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. sz.; Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996 tavasza.; Laki László: Ifjúsági munkanélküliség a kistelepüléseken és a hátrányos helyzetű régiókban. In: Bánfalvy Csaba – Pordány Sarolta (szerk): *Munkanélküli fiatalok és pályakezdők képzése*. Budapest, 1997. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete; Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás,

integrálódás és a pályakezdés folyamatai sokféle bizonytalansági elemmel terheltek, és a társadalmi polarizáció jegyében zajlanak.

AZ ISKOLÁBAN ELTÖLTÖTT IDŐ MEGHOSSZABBÍTÁSA

Az új irányzatok között tarthatjuk számon az ifjúkori iskolázás jelentős felértékelődését és ezen iskoláztatási idő számottevő meghosszabbodását.

Ennek három összefüggésére térünk ki röviden. Egyfelől arra, hogy a munkaerőpiac felvevőképességének korlátozottsága néhány év alatt egyértelművé tette: ide azok sem tudnak belépni, akik az alapiskola után nem akarnak hosszabban tanulni, illetve akik más okokból – például a család anyagi ellehetetlenülése miatt – képtelenek részt venni a jelentősen meghosszabbodott iskoláztatásban. Ez a tény a magyar családok többségét mind anyagilag, mind mentálisan felkészületlenül érte, hiszen a szülők zöme az államszocializmusban bevett módon a fiúknál szakmunkás-bizonyítványban, a lányoknál szakközépiskolában gondolkodott. Vagyis a szakmai képzés preferálásán túl a többség az oktatási-képzési rendszerben eltöltött időt sem tervezte három-négy évnél hosszabbra. Ehhez képest meglehetősen váratlanul érte őket, hogy a 17-18 éves, szakmával és/vagy érettséggel rendelkező gyerekek nem tud elhelyezkedni; és hogy e probléma megoldása szinte kizárólag rájuk nehezedik; hogy további anyagi áldozatokat kénytelenek hozni, jóllehet nekik maguknak is szembe kell nézniük a munkanélküliséggel, a magas inflációval, életszínvonaluk romlásával, netán a lecsúszással és az elszegényedéssel.

Másfelől, ezen kényszerűség következtében, a társadalom történetileg rövid időszak alatt felismerte és elfogadta a magasabb végzettség megszerzésének nélkülözhetetlenségét a sikeres elhelyezkedésben, egyáltalán a sikeres – és ami legalább ilyen fontos –, versenyképes társadalmi beilleszkedés és életpálya megalapozásában. Ebben számottevő szerepet játszott az államszocializmus idején szerzett és tömegeket érintő iskolai bizonyítványok és ismeretek leértékelődése (pl. szakmunkásképzés), illetve a rendszerváltás után még hosszú ideig ilyen tudástartalmakat közvetítő és bizonyítványokat kiadó, de a munkaerőpiacon már eladhatatlan iskolázottságok és szakképzettségek szintén tömeges előfordulása. Aligha véletlen, hogy néhány év alatt növekvő lakossági igények jelentkeztek az érettségit adó középfokú, valamint a felsőfokú iskoláztatás kiterjesztésére.⁴¹

---

foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. 2002. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

⁴¹ Halász Gábor – Lannert Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, 2000. Országos Közoktatási Intézet; Liskó Ilona: *Gazdaság, szerkezetváltás és szakképzés. Educatio*, 1993. 3. sz.; Liskó Ilona: *Felvételi szelekció a középfokú iskolákban*. Budapest, 1996. Oktatókutató Intézet; Liskó Ilona:

Továbbá ebbe az irányba hatott az a tapasztalat is, hogy annak, aki 14–17 éves korában tényleges vagy funkcionális analfabétaként hagyja el az iskolarendszert, felnőttként alig vagy egyáltalán nincs esélye ebbeli hiányosságait pótolni, korrigálni, illetve később versenyképes képzettséget szerezni. Vagyis a tanuláshoz nélkülözhetetlen készségek és képességek hiánya akadályozza a felnőttkori képzésben való sikeres részvételt is. És ez napjainkban már fiatalon, 17-18 éves korban szinte egy életen át tartó hátránnyá definiálódik. A társadalmi polarizálódás, az esélyegyenlőtlenségek szélsőséges formáinak tömeges előfordulása és a marginalizálódás jelenségei igazán ebben az összefüggésben érdemelnek figyelmet. Könnyen belátható, hogy arra, aki az ifjúkori iskolázás során nem készült fel – és fordítva, akit ifjúként az iskolában nem készítettek fel – az aktuális és a várható munkaerőpiaci követelményekre, igényekre, illetve az ezekkel való lépéstartásra, nem feltétlenül igaz az állítás: azért nincs munkája, mert „nem akar dolgozni”. Ennél ugyanis tragikusabb a helyzet: „nem tud dolgozni”, mert nem készült-készítették fel rá. És ebben nem csupán az érintett egyén és családja felelősségét kell megállapítanunk, hanem az iskoláét, tágabban a társadalomét is, hiszen a gyerekek versenyképes felkészítése napjainkban már sokkal inkább az oktatási-képzési rendszer dolga, mint a családé.⁴²

Nos, ilyen körülmények között az állam hazánkban sem járhatott el másként, mint a gazdaságilag fejlett országok, vagyis a vázolt problémákat megkísérelte az oktatási-képzési rendszerben történő „parkoltatással” ellensúlyozni, enyhíteni és kezelni: így az ifjúkori iskoláztatás ideje egy évtized alatt jelentősen kitolódott. Nem véletlenül beszélünk „parkoltatásról” – a szó pejoratív értelmében is –, hiszen aligha kétséges, hogy egy ilyen léptékű és rapid változássorozat kezelésének komoly társadalmi, pénzügyi, habitusbeli, intézményi stb. előfeltételei voltak és vannak.

Például szükség lett volna egy jól működő oktatási-képzési rendszerre, amely mind szerkezetében és áteresztőképességében, mind tartalmában, színvonalában és pénzügyi kondícióiban – ez utóbbit hangsúlyozzuk – képes az új munkaerőpiaci követelményeknek megfelelő szolgáltatásokat kínálni, és a fiatal generációk versenyképes felkészítését biztosítani. Vagy szükség lett volna jól kereső és törekvő (középosztálybeli) családok tömegeire, amelyek anyagilag biztosítani képesek gyermekeik meghosszabbodott iskoláztatását, ösztönzik tovább- és átképzésüket, munkanélküliség esetén pedig védelmet nyújtanak a megélhetéshez és az e helyzetből történő kitöréshez. És persze nem nélkülözhetők a hosszú, tartós tanulásra felkészült, motivált fiatalok sem, akik képesek és hajlandók is ezt a tevékenységet sikeresen végezni.⁴³

na: Az iskolarendszer átalakulási tendenciái. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. (A szabadság mint esély?)* Szeged, 2000. Belvedere Meridionale

⁴² Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996 tavasza.

⁴³ Gázó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltozás és az oktatási rendszer. *Új Pedagógia Szemle*, 1993. 12. sz.; Gázó Ferenc: A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. *Századvég*, 1997. 7. sz.; Gázó Ferenc – Laki László, *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

Véleményünk szerint ezek az intézményi, pénzügyi, habitusbeli stb. feltételek társadalmi méretekben hiányoztak mind a problémák megjelenésekor, mind jelenleg. Figyelmet érdemel, hogy azon fiatalok aránya, akik csupán alapiskolai végzettséggel vagy azzal sem hagyják el az iskolarendszert, és így a munkaerőpiacon versenyképtelennek számítanak, napjainkban is megközelíti az egyötödöt (16-18%). Az is tény, hogy a felsőoktatás tömegessé válásával a munkaerőpiaci feszültségek nem oldódtak meg, a legfrissebb tapasztalatok csupán a probléma „feljebb” csúszására utalnak, amennyiben az elhelyezkedési nehézségek már körükben jelentkeznek. Ennek sokféle következménye lehet: a diplomák leértékelődésétől kezdve ennek tudomásul vételén át egészen az új társadalmi feszültségek megjelenéséig.⁴⁴

A SZÜLŐI CSALÁDRÓL VALÓ LEVÁLÁS ÉS AZ ÖNÁLLÓ ÉLETKEZDÉS KITOLÓDÁSA

A generációs újratermelődés további új eleme, hogy a vázoltak következtében kitolódott a fiatalok szülői családról való leválásának, függetlenedésének, önálló életkezdésének, családalapításának és gyermekvállalásának ideje. Például amíg a hetvenes években a hajadonok 14-15 százaléka 18 éves kora előtt, illetve 40 százaléka 20 éves koráig férjhez ment, addig a kilencvenes években a 18 éves kor előtti házassodás 4-5, a 20 éves kor előtti pedig 18-20 százalékra esett vissza.⁴⁵

Hasonlóképpen új elem, hogy a biológiai érés és a „társadalmi éretlenség” közti idő további számottevő meghosszabbodásával átértékelődtek a párkapcsolatok is. Ennek látványos megnyilvánulásaként a kilencvenes évekig hazánkban deviánsnak tekintett – főként az elváltak és özvegyek körében divó – élettársi kapcsolat ugrás-szerűen megnőtt a fiatalok körében. Ez szorosan összefügg az iskolában eltöltött idő jelentős megnyúlásával, illetve a tanulás és a munkába állás közti hosszú és bizonytalan állapot társadalmi méretű elterjedtségével. A házasság ugyanis stabil foglalkozást és munkaerőpiaci jelenlétet, vagyis viszonylag biztos jövedelmet, karriert, lakást, kiszámítható életvitelt stb. követel meg a résztvevőktől, amit a kitolódott iskolai parkolás, a munka és tanulás gyakori egymásba csúszása, vagy a késői pályaelőkészítés kiszámíthatatlansága nem képes biztosítani.⁴⁶

⁴⁴ Csegény Péter – Kákai László – Kern Tamás – Kucsera Tamás Gergely – Szabó Andrea: *Sikerárgazat: az állami felsőoktatás Magyarországon*. Budapest, 2001. HÖÖK

⁴⁵ Kamarás Ferenc: Ifjúság és népesedés. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.

⁴⁶ Bukodi Erzsébet: Társadalmi mobilitás, 1983–2000. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2002*. Budapest, 2002. Tárki, 193–206.

E téma kapcsán röviden utalunk arra is, hogy a fiatalok döntő többsége nincs abban az anyagi-vagyoni helyzetben, hogy az önálló életkezdéshez és családalapításhoz szükséges feltételek részeként a lakást kizárólag a maga erejéből biztosítani tudná. E „társadalmi csoport” specifikuma ugyanis, hogy pályájának kezdetén áll, így fizetése sem magas, megtakarításai nem jelentősek vagy egyáltalán nincsenek, ugyanakkor az önálló életvitel megalapozásához nélkülözhetetlen alapvető beruházásokat most, ebben a helyzetben kellene megindítania. Az egyén szintjén tehát e hosszútávra szóló beruházások gazdaságilag nincsenek megalapozva, ezek hiányában vagy elhúzódása esetén azonban a függetlenedési-családalapítási folyamatokban komoly, a viszonylag kiegyensúlyozott társadalmi reprodukciót akadályozó, abban konfliktusokat gerjesztő folyamatok lépnek fel. A mindenkori fiatal nemzedék tehát a társadalmi újratermelés folyamatosságának biztosítása szempontjából – és ennek a függetlenedés, a családalapítás, a lakáshoz jutás stb. fontos része – speciális törődést és társadalmi beavatkozást igénylő csoport. Olyan csoport, amely a pályája kezdetén áll, következésképpen eljövendő „életjövödelmére” elvileg meg lehetne előlegezni a kezdeti beruházás költségeit.

Kérdés tehát, hogy az elmúlt évtizedben spontán módon kialakult-e – és a kormányra került politikai elitek a reálfolyamatok ismeretében kialakítottak-e – egy olyan lakáshoz jutási mechanizmust, amely napjaink újkapitalizmusával adekvát módon, társadalmi méretekben képes a zavartalan nemzedéki reprodukció e fontos feltételének folyamatos biztosítására. A magyar újkapitalizmus viszonyaiba ugyanis nem csupán a piac, annak valamilyen elvont vagy ideális működése, a vállalkozói réteg jelenléte és beruházási hajlandósága, a bankrendszer kiépültsége, a hitelezés, az árubőség stb. tartozik bele, hanem a tartós munkanélküliség, a foglalkoztatottság alacsony szintje, a pályakezdés nehézségei, a tömeges lecsúszás és elszegényedés, a társadalmi-földrajzi polarizáltság, a fragmentáltság jelenségei is. Innen közelítve pontosítanunk kell azt a felvetést, miszerint a fiatalok várható „életjövödelmére” meg lehetne előlegezni a lakásberuházás költségeit, hiszen a fiatalok egy jó részének aktuális státusa és helyzete, illetve ezek jövőbeli kiszámíthatatlansága társadalmi léptékekben veti fel az „életjövödelem” hitelképességének problémáját. Gondoljunk a fiatalokat az átlagosnál jobban sújtó munkanélküliségre, a pályakezdők alacsony kereseteire, az alkalmaztatási feltételek és idő kiszámíthatatlanságára stb., melyek nem csupán a munkavállalás, hanem az egzisztenciális bizonytalanság elemeit is magukban hordozzák, melyek alapvetően kondicionálják a fiatalok hitelképességét. Mert ki tudja garantálni, hogy a ma munkanélküli fiatal holnaptól kereső, méghozzá jól kereső, és így hosszú távon hitelképes tagja lesz a társadalomnak? Ki tudja garantálni, hogy a ma alkalmazottként dolgozó pályakezdő töretlen karriert fut be, és nem válik két éven belül, vagy öt-tíz év múlva munkanélkülivé, mely státusvesztés egyben hitelképessége megkérdőjelezését is jelenheti? Vagyis ha aktuálisan a munkanélküli állapot, az állandó munkahely hiánya és az alacsony fizetés megkérdőjelezi a

fiatal hitelképességét, akkor ezek jövőbeni előfordulása valószínűségének kockázata kikezdi a várható „életjövedelem” hitelképességét mind a hitelezők, mind a hitelfelvevők oldaláról.

A gondokat növeli, hogy a szülők tömegei nem képesek a vázoltak kockázatát számottevően csökkenteni, hiszen a szülői nemzedék többsége is erőforráshiánnyal küszködik. Amikor tehát a társadalmi és területi polarizálódás, az elszegényedés és szegmentálódás jelenségeiről, vagy a jelentős létszámú tehetős „középosztály” hiányáról beszélünk hazánkban, egyben a generációs transzfer társadalmi méretű hiányáról is beszélünk, amely a fejlett országokban a társadalmi reprodukció szerves része.⁴⁷ Mindenesetre tény, hogy mind a mai napig nem alakult ki olyan lakáshoz jutási mechanizmus, amely az újkapitalizmus működési viszonyainak megfelelően, folyamatosan és társadalmi méretekben képes lenne biztosítani a társadalmi újratermelődés e fontos feltételét.

REÁLIS TÁRSADALOMKÉP, ROSSZ TÁRSADALMI KÖZÉRZET

A fiatalok láthatóan reális képet alakítottak ki maguknak a mai magyar társadalomról. Például az *Ifjúság 2000* vizsgálatban a fiatalok 47 százaléka a „munkanélküliséget”, harmada (34%) „a pénztelenséget, alacsony kereseteket”, hasonlóképpen harmada (32%) „a lakáshelyzet megoldatlanságát” jelölte meg korosztálya legégetőbb problémájának. Ezt követi „a szegénység és létbizonytalanság” 14 százalékkal, majd „a kábítószeres elterjedése” 13, „a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek” 9, „a kilátástalan jövő” 8, és a sort „a tanulási lehetőségek anyagi okok miatti beszűkülése” zárja 7 százalékkal.⁴⁸

Látható, hogy a fiatalok által megjelölt problémaháló legfontosabb elemeit olyan tényezők alkotják, amelyek szerepe az egyéni-családi egzisztencia megteremtésében, a megélhetésben és annak minőségében, egyáltalán, a társadalmi boldogulásban vitathatatlan. És e tényezők szerepe vitathatatlan a társadalmi különbségek

⁴⁷ Székely Gáborné: A fiatalok lakásvizonyai. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet; Dóra Ilona: Fialatok lakás-problémái. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népegyesítudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.; Harcsa István: A fiatal házások anyagi helyzete. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények*. Budapest, 1997. KSH, 3.; Szücs Zoltán: A fiatalok által lakott lakások néhány jellemzője. In: Falussy Béla szerk. *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népegyesítudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.; Gázsó Ferenc – Laki László: *Esélyek és orientációk. (Fiatalok az ezredfordulón.)* Budapest, 1999. OKKER Kiadó.

⁴⁸ Laki László: Fialatok és a magyar valóság. *Társadalomkutatás*, 21. 3. sz. 2003.

kialakulásában, fennmaradásában és átörökítésében is. Például a „munkanélküliség”, amely – mint jeleztük – már ebben az életkorban is eleve két részre osztja a társadalmat, nyilvánvalóvá téve, hogy kik azok, akik sem aktuálisan, sem távlatosan nem képesek megkapaszkodni a szervezett munkaerőpiacon. E durva és egyértelmű szelekció rövidebb-hosszabb ideig a ma kevésbé érintett fiatalok – pl. közép- és felsőfokú végzettségűek – életét is megkeserítheti, kilátásait korlátozhatja, egyéni törekvéseit meghiúsíthatja. Hasonlóképpen egzisztenciális problémák sokasága kötődik a „bérekhez és fizetésekhez”, az egyéni és családi „jövedelmekhez”. Ezek hiánya vagy alacsony szintje ugyanis sokak számára nem csupán távlatos törekvéseik (pl. családalapítás, gyerekvállalás) elhalasztását vagy aktuális igényeik (pl. tanulás, lakásszerzés) korlátozását jelenti, hanem elemi szükségleteik (pl. megfelelő ruházódás, étkezés, fűtés) kielégíthetlenségét okozhatja. E feszültségeket fokozza a gyors technikai-technológiai fejlődéssel fellépő modernizációs kényszer és a pénztelenség miatt visszafogott fogyasztás közti rés állandósulása, netán növekedése. Vagyis az, hogy a fiatalok a pénztelenség folytán nem jutnak hozzá ténylegesen fontos vagy „csak” fontosnak vélt javakhoz, s megalapozottan vagy sem, azt érzik-gondolják, hogy lemaradnak szerencsésebb kortársaikhoz vagy másokhoz képest – ezt pedig igazságtalanságként élik meg.

Az adatok arra is utalnak, hogy a fiatalok e „kemény” strukturáló tényezők és mechanizmusok mögé olyan további problémaegyütteseket sorakoztatnak fel, amelyek azok egyéni, családi és társadalmi helyzetet, életesélyeket és közérzetet alakító következményeire és kísérőjelenségeire utalnak. A „szegénység és létbizonytalanság” ugyanis nagyon is természetes velejárója egy olyan társadalmi viszonyrendszernek, ahol a gyárbezárások, az elbocsátások, az újbóli elhelyezkedés nehézségei és a magas inaktivitás állandósuló, makacs és tömegeket érintő jelenségek. „Természetes” kísérőjelenségük az alacsony béreknek és olyan megélhetési körülményeknek, ahol az egyik hónapról a másikra élés szintén tömegesen fordul elő. Ahol a „pénztelenség” miatt alapvető beruházások és vásárlások maradnak el, ahol sokan a szükségletek korlátozásával próbálnak meg úrrá lenni a családi gondokon, és ahol hiányzik a tartalékolás – netán a felhalmozás – „polgári luxusa”.⁴⁹ Nincs semmi túlzás abban, ha a fiatalok az ilyen társadalmi helyzeteket „szegénységként” ítélik és élik meg, s ha utalnak arra, hogy ez sokukban veszélyeztetettségérzetet kelt és egzisztenciális bizonytalanságot okoz.

A vázolt társadalmi állapotok széles körű elterjedtségének „természetes” következményeként tarthatjuk számon „a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének”, „a kilátástalanságnak” és „a tanulási lehetőségek anyagi okok miatti beszűkülésének”, vagy „a kábítószerek terjedésének” bekerülését is a problémahálóba. Véleményünk

---

⁴⁹ Bukodi Erzsébet: *A háztartások gazdálkodási magatartásának néhány eleme*. Budapest, 2001. KSH, Életmód-Időmérés

szerint e problémák nem elsősorban a fiatalok kifinomult erkölcsi érzéke vagy iskolában „tanult” társadalmi érzékenysége okán kerültek ilyen „előkelő” helyre a gondok listáján, hanem döntően azért, mert közülük sokan áttételesen, a családjukon keresztül vagy közvetlenül a saját bőrükön érzik (éreztek) e folyamatok kedvezőtlen és hátrányos következményeit.⁵⁰

E nem szívderítő, de reális társadalomképhez – érthető módon – rossz közérzet társul. Nyilvánvaló például, hogy aki átélte a munkanélküli állapotot, vagy áttételesen – mondjuk a család más tagjainak közvetítésével – tapasztalatokat szerzett róla, nem csupán „tud” a problémáról, netán elvileg számol vele, de tart is tőle. A vizsgálatok tanúsága szerint akár az oktatási-képzési rendszerben tanuló diákokat, akár a munkaerőpiacról kiszorult fiatalokat, akár az alkalmazásban állókat kérdeztük, sokan szorongásaikról és félelmeikről adtak hírt a munkaerőpiacra való belépés megghiúsulását, az elbocsátást és az ismételt elhelyezkedés esélyét illetően. Márpedig az állandósult bizonytalanság és szorongás sok energiát emészt fel, megkeseríti az érintettek és közvetlen környezetük életét, s egyben deviánsnak tekintett magatartásmódok és életvitelek „melegágyaként” is számolnunk kell vele.⁵¹

A rossz közérzet jele az is, hogy a fiatalok nagyobb része a rendszerváltás óta eltelt időszak történéseinek a maga, illetve családja élethelyzetére gyakorolt hatásait és következményeit egyértelműen „romlónak” ítélte. Az *Ifjúság 2000* vizsgálat során például a 15–29 éves fiatalok kétötöde (41%) vélekedett úgy, hogy a rendszerváltás óta az ő vagy családja helyzete „romlott”, harmada (33%), hogy „nem változott”, és mindössze hatoda (16%) számolt be „javulásról”. (A kérdezettek tizede „nem tudta megítélni” helyzetük alakulását, akiknek döntő része a legfiatalabbak, a 15–19 évesek közül került ki.) Nem elhanyagolható tény az sem, hogy a falun élő fiatalok közel a fele (45%), a segédmunkásként alkalmazottak fele (49%), a gyesen vagy gyeden lévő kismamák hasonló (48%) aránya, vagy a hivatalos munkanélküliek több mint a háromötöde (63%) helyzete „romlásáról” adott hírt. És az is figyelmet érdemel, hogy „javuló” helyzetről még a budapesti fiataloknak is alig több mint ötöde (22%), az értelmiségieknek is csupán harmada (34%) számolt be.⁵²

A fentiek ismeretében nem meglepetés, hogy a fiatalok érzékelik a társadalmi polarizálódás folyamatát, melyet az általuk „megrajzolt” szubjektív struktúrákép pontosan tükröz. Egy 2001-ben a 18-19 éves fiatalok körében végzett 3000 főre kiterjedő vizsgálat adatai szerint a fiatalok közel kétötöde (38%) a társadalmi hierarchia

⁵⁰ Laki László: Amilyenek a fiatalok családjuk anyagi helyzetét látják. *Társadalomkutatás*, 23. 2. sz., 2005.

⁵¹ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996. ősz, 99.

⁵² Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

„alján” található osztályok-rétegek élethelyzetével azonos státusviszonyok közé helyezte önmagát: 10 százalékuk az „alsó osztályhoz”, 28 százalékuk pedig a „munkásosztályba” tartozónak gondolta magát. További negyedük (27%) „alsó középosztálybelinek”, egyharmaduk (33%) pedig „középosztálybelinek” ítélte helyzetét, míg „felső közép” vagy „felső osztálybeli” státust mindössze 2 százalékuk érzékelt. A kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a rendszerváltás folyamatában számottevően visszaesett a magukat „felső vagy felső középosztályba” sorolók aránya, hiszen amíg a kilencvenes évek elején a lakosság mintegy harmada tekintette magát ilyen státusúnak, addig az ezredfordulón már csupán néhány százaléknyi töredéke.⁵³ És az is figyelmet érdemel, hogy a fiatalok jelentősen nagyobb aránya sorolja magát a „középosztályba”, mint a szüleik nemzedéke, aminek több oka is lehet. Például összefügghet az érettségi adó középiskolázás és a felsőfokú képzés tömegesedésével, melyet a fiatalok szüleikhez képest mobilitásként élnek meg – netán e végzettségekhez „tartozó” státusok lehetséges betöltőiként megelőlegeznek vagy remélnék maguknak –, nem igazán törődve azzal, hogy napjainkban az iskolai és a státusmobilitás igencsak elválík egymástól.

TERÜLETI-TELEPÜLÉSTÍPUSBELI KÜLÖNBSÉGEK

Mint szóltunk róla, a rendszerváltást követően számottevően nőttek a regionális, megyei, kistérségi és a településtípusok szerinti különbségek. Itt csak utalunk az egy főre jutó GDP-beli vagy a munkanélküliségi ráták közti megyei és regionális eltérésekre, pontosabban – már idézett – léptékbeli különbségeikre. Vagy utalunk arra a polarizáltságra, mely szerint az ország területének 13 százalékát teszik ki a „kiugróan fejlődő” kistérségek, és itt él a lakosság hatoda (17%), míg a „krízishelyzetű” kistérségek területe közel kétötödöt (38%) foglal magában a lakosság mintegy negyedével. „Magyarország népességének 23 százaléka él olyan kistérségekben, amelyek ilyen vagy olyan okból, de válságban vannak; ahol a gazdaság regenerálódása, vagy új fejlődési pályára állása késik.”⁵⁴

Hasonló polarizáltság mutatható ki a falvakban is: a községekben élő lakosság egyötöde (20%) „fejlődő”, egyharmada (32%) pedig „krízishelyzetben lévő” településen lakik. „A legrosszabb helyzetű, gettósodó községekben majdnem 600 ezer ember él, köztük sok roma és nem roma képzetlen tartós munkanélküli, nagyon

---

⁵³ Gázsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

⁵⁴ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár László – Csizmadya Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea szerk. *Nemzetfoglalások – Falupolitikák*. Budapest, 2005. UMK–MTA SZTAKI, 141–153.; Hodosán Róza: Az alapellátási kötelezettségek – kistelepülési stratégiák. In: *Kistelepülési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. Budapest, 2002. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 87.-175. o.

alacsony jövedelmi szinten. Tíz éven belül könnyen ebbe a kategóriába sodródhatnak a ma még élő, idős parasztembereknek köszönhetően „hasadt társadalmú” közösségek (majdnem 200 ezer fő él ilyen falvakban).⁵⁵

A fentiek azt jelentik, hogy az ifjúsági munkanélküliség, a munkavállalás kitolódása, vagy az ifjúkori iskolázási idő meghosszabbodásának rapid irányzatai nem csupán eltérő „felkészültségi állapotban” találták az ország különböző térségeiben és településein élőket, hanem a rendszerváltást követően jelentősen eltérő lehetőségeket, esélyeket és kiutakat is kínáltak számukra.

Például a legfejlettebb térségekben folyamatosan alacsony maradt a munkanélküliség, hiszen a leépülésekkel-leépítésekkel párhuzamosan megkezdődtek a beruházások is. Így a népesség döntő többsége követni tudta a változásokat, mivel nem csupán a képzettségekre és egyéb követelményekre vonatkozó információ áramlása újult meg állandóan, hanem az oktatási-képzési kínálaté és az ennek való megfelelési kényszeréé is. A néhány évig jelentős munkanélküliséget mutató, majd a beruházások nyomán gyorsan fejlődő régiókban az alkalmazkodás az új követelményekhez lassabb és ellentmondásosabb volt, mint a fentebb jelzett körzetekben. Azokban a régiókban viszont, amelyeket a beruházások napjainkig elkerültek, a lakosság nagy része csak kvázireakciókra volt képes. A tényleges reakciókra képesek ugyanis elementek, tekintettel arra, hogy a helyi munkaerőpiac mindmáig csupán korlátozottan közvetít új szükségleteket és igényeket mind a lakónépesség, mind az oktatási-képzési rendszer irányába. Ily módon az alacsony iskolázottságúak mellett a középiskolát végzettek is elhelyezkedési gondokkal küszködtek-küszködnek, az átképzések sem feltétlenül garantáltak sikeresebb munkavállalási esélyeket, és e problémákkal a jelenlegi legfiatalabb évjáratoknak is szembe kell nézniük. A tartós gazdasági pangás elkerülhetetlen következményeként e térségekben sűrűsödtek-sűrűsödnek a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló és a marginalizálódás irányába elmozduló rétegek, csoportok, mely állapotok egyben e rétegek újratermelődésének alapjául szolgálnak. Ez utóbbit azért is hangsúlyozzuk, mert az első munkavállalás idejének kitolódása a generációs újratermelődés biológiai ciklusát is jelentősen megváltoztatta. Azokban a társadalmi rétegekben, amelyek erre új, jelentősen meghosszabbított felkészülési stratégiával válaszoltak – amivel a házasság és az első gyerek megszületésének az ideje is „kitolódott” –, egyszerűen a biológiai reprodukciós ciklus is meghosszabbodott. Azokban a rétegekben és csoportokban viszont, amelyek képtelenek voltak újszerű felkészülési stratégiákat kidolgozni és/vagy – főként az anyagiak hiánya okán – megvalósítani, a biológiai reprodukciós ciklus ideje sem változott, vagy alig, így körükben már a következő generáció is a „bőrén érzi” a ma még fiatal szülői generáció alkalmazkodásának korlátozottságát vagy hiányát. Körükben a probléma generációs újratermelődése már zajlik.

⁵⁵ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. i. m. 147. o.

A jelzett kényszerpályák, kvázi- és tényleges megoldási törekvések, az új- és a hagyományos munkaerőpiaci felkészülési stratégiák és lehetőségek egymás mellett élése jól megfigyelhető a különböző régiókban és településtípusokon élők körében, ahol ennek nyomán jellegzetes struktúrák alakultak ki.

A jelentősen megváltozott ifjúkori felkészülési és munkaerőpiaci követelmények kényszerítő hatását jól mutatja az a tény, hogy egy évtized alatt a 15–19 éves fiatalok körében az iskolázás vált a legáltalánosabb tevékenységgé: az ezredfordulón az ilyen korú fiatalok 85 százaléka már tanult. Ezen általános trend mögött azonban kirajzolódnak a településtípusok szerinti különbségek: amíg a budapesti fiatalok között a diákok aránya 93 százalék, addig a megyeszékhelyeken 87, a kisebb városokban 83, a falusi fiataloknál pedig csupán 78 százalék. A budapesti és a falusi fiatalok közti karakteres eltérés tehát abból adódik, hogy a fővárosban a magas iskolázási arány (93%) rendkívül alacsony gazdasági aktivitással (4%) és az inaktívak elenyésző súlyával (3%) párosul. A községekben ezzel szemben a 15–19 évesek körében már meghaladja az egytizedet (12%) a gazdaságilag aktívak, további egytizedet (10%) pedig az inaktívak aránya. Egy olyan világban tehát, amikor az ifjúkori tanulás felértékelődik – hiszen mind a magasabb iskolázottság megszerzése, mind a folyamatos tanulás követelménye, mind az át- és továbbképzés lehetősége erre alapozódik –, óriási hátrány ilyen életkorban megfelelő végzettség nélkül kilépni a munkaerőpiacra, inaktívvá válni, családot alapítani, netán gyereket vállalni. Ezek a fiatalok – és nem kevesen vannak – jószerivel már akkor befejezik a munkaerőpiacon eltöltendő következő 35–40 évre szóló felkészülésüket, amikor a többiek éppen megkezdik. Mindent egybevéve már a 15–19 évesek között kirajzolódnak azok a társadalmi rétegek és csoportok, amelyekről nagy biztonsággal állítható a társadalom általános mozgásirányairól való leszakadás és a marginalizálódás esélye (ténye), és ők döntően a falvak, a kisvárosok és a „krízishelyzetben lévő” kistérségek fiataljai közül kerülnek ki.

A 20–24 éves korosztályokban aztán még élesebbek a településtípusbeli különbségek. A budapesti fiatalok hosszú munkaerőpiaci felkészültségére utaló jel, hogy kétötödük (41%) még tanul ebben az életkorban. Kedvező elhelyezkedési lehetőségeiket mutatja, hogy a gazdaságilag aktív 50 százaléknyi fiatal közt mindössze 2 százalék a munkanélküli, továbbá, hogy az inaktívak súlya nem éri el az egytizedet (9%) sem. Ezzel szemben a községekben élő fiataloknak 20–24 évesen már csupán 14 százaléka tanul, több mint egyötödük (23%) gazdaságilag inaktívvá vált, és a munkaerőpiacon megjelenő közel kétharmados (63%) többség egy része is (7%) munkanélküli. A vázolt strukturális különbségek alapján biztosan állítható, hogy a főváros számottevően kedvezőbb felkészülési és elhelyezkedési lehetőségeket biztosít a területén lakó (családok és) fiatalok számára, mint a falvak. Hasonlóképpen kedvezőbbek a megyeszékhelyeken lakó fiatalok iskolázási (parkolási)

és elhelyezkedési esélyei a kisebb városokban élőkénél, és ez utóbbiaké is a falusi fiatalokénál.

A regionális különbségek hasonlóképpen karakteresek, jelezvén, hogy a lakóhely területi elhelyezkedése és településtípusa jelentős strukturáló tényezővé vált napjainkban.⁵⁶

A NEMZEDÉKI INTÉZMÉNYRENDSZER ÁTALAKULÁSA ÉS VÁLSÁGA

A modern társadalmakban a generációs újratermelődés hatékony és zavartalan bonyolódását – már a gyermekvállalás mozzanatától kezdve a fiatalok felnevelésén és iskolai-szakmai felkészítésén át egészen a munkavállalásig és lakásszerzésig – sok és sokféle intézmény egyidejű működése biztosítja.⁵⁷ Ebben a folyamatban a család intézménye csak az egyik – még ha oly fontos is –, hiszen tevékenységét olyan intézmények egészítik ki vagy segítik, mint az oktatási- képzési rendszer, az önkormányzatok, a munkaszervezetek, az egészségügy, az egyházak, a civilszervezetek, a média, a kortárs csoportok vagy az állam.

Ezen intézmények között – az adott ország gazdasági-társadalmi berendezkedésének, fejlettségének, jogrendjének, hagyományainak, politikai erőviszonyainak stb. megfelelően – kialakulnak bizonyos kölcsönkapcsolatok, funkció- és erőforrás-megosztási viszonyok. Ezek természetesen nem időtlenek, hanem folyamatosan változnak, azzal azonban, hogy ennek van egy kialakult és bevett rendje, a generációs reprodukció egyfelől kiszámíthatóvá és tervezhetővé válik a benne részt vevők, másfelől funkcionálisabbá és hatékonyabbá a társadalom egésze számára.

Bár nem kívánunk történelmi előzményekkel foglalkozni, utalnunk szükséges arra, hogy a generációs intézményi struktúra modern társadalmakra jellemző rendje hazánkban az államszocializmus keretei közt alakult ki. Következésképpen a rendszerváltás – akár politikai-ideológiai, akár gazdasági összefüggéseit nézzük – önmagában is megkövetelte a generációs intézményrendszer gyökeres átalakítását. Új gazdaság- és társadalomszervező ideológiák, elvek, értékek és érdekek nyertek politikai megjelenítési és megvalósítási lehetőségeket, melyek igyekeztek a családot, az önkormányzatot, az államot stb. az új reprodukciós rendszer keretei közé illeszteni. Ennek kapcsán újra kellett definiálni funkciójukat, illetékességüket, felelősségüket, munkamegosztásukat, függőségüket, erőforrásaikat és az ezekhez való hozzáférést

---

⁵⁶ Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó, 77.-83. o.; Gazsó Ferenc – Laki László: *Esélyek és orientációk. (Fiatalok az ezredfordulón.)* Budapest, 1999. OKKER Kiadó.

⁵⁷ Somlai Péter: *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, 1997. Corvina Kiadó

feltételeit és módjait. A piacgazdasági működésre való áttérés még ideális körülmények közt is lassú és ellentmondásos folyamat lett volna, a jelzett gazdasági visszaesés, a tömeges munkanélküliség, a társadalom polarizálódása vagy a marginalizálódás azonban még inkább megterhelte válságjelenségekkel.

Nos, az intézményrendszerben az egyik legjelentősebb változás a család intézménye kapcsán ment végbe. Bár már az államszocializmus viszonyai közt megkezdődött a család intézményének ideológiai rehabilitálása, amely a korábbi kommunista felfogás korrekcióját eredményezte, a látványos politikai átértékelésre és ideológiai-erkölcsi „elégtételre” csak a rendszerváltás után került sor. Ekkor a rendszerváltó pártok kivétel nélkül a család intézményét jelölték meg a társadalom „alapjaként”. Ez a tény szorosan kapcsolódott a magyar rendszerváltások gyakorlatához; nevezetesen, hogy ilyen alkalmakkor a politika folyamatosan belenyúlt a társadalom alapintézményeinek (pl. tulajdon, család, állam) történelmileg kialakult rendjébe. Azzal ugyanis, hogy a kommunista hatalomátvétel idején a politikai elitek a magántulajdon megszüntetése mellett döntöttek, egyben a család intézményének társadalmi méretű erőforrás-elvonása, továbbá a társadalmi helyzet generációs átörökítésének és megváltoztatásának (mobilitás) a családi tulajdonhoz és vagyonhoz kötődő formái kiiktatása mellett is döntöttek. Gondoljunk arra, hogy a magántulajdon elvételeivel egyszersmind egyik napról a másikra olyan, a modernizáció szempontjából jelentős rétegek, továbbá népes társadalmi osztály bevett megélhetési-felhalmozási-átörökítési tradícióit tették semmissé, mint a korabeli vállalkozók és a parasztság, aminek traumatikus következményeit aligha szükséges bizonygatni. A legújabb, nyolcvanas évek végi rendszerváltás a piacgazdaságra történő át- vagy visszatéréssel ezt kívánta „korrigálni” (helyrezoikkenteni), a magántulajdont és a családi átörökítés hozzá kapcsolódó formáját ismét visszahelyezve a jogaiba.

A családi felhalmozás, átörökítés és mobilitás magántulajdonnal összekapcsolódó formájának a „történelmi igazságtétel”, a „szövetkezeti törvény”, a „privatizáció” stb. formájában történő politikai-ideológiai rehabilitálása azonban nem feledtetheti, hogy a kapitalista működésmód négy évtizedes magyarországi kiesését nem lehet az államszocializmusban felhalmozott javak (tőkéek, üzemek, téeszék, gépek, létesítmények, lakások, földek stb.) magánosításával és osztogatásával kiváltani. És még kevésbé lehet számításon kívül hagyni, hogy az ötvenes–hetvenes évek gazdasági növekedési periódusában kialakult fejlett, „jóléti” kapitalizmus merőben más társadalmi szerkezetű, életminőségű és működésmódú piacgazdaság, mint a „piacgazdaságra” egy-másfél évtizede „áttért” magyar. Mindezeket azért hangsúlyozzuk, mert a rendszerváltó politikai elitek például a magyar oktatási rendszert oly módon alakították át, mintha a fejlett piacgazdaság körülményei között működne, és volna egy széles jómódú „középosztály”, amely családi bevételeire-vagyonára építve képes finanszírozni gyermekei versenyképes felkészítését. Márpedig ezek a feltételek társadalmi méretekben hiányoznak Magyarországon: a rendszerváltás során a családok

döntő többsége semmiféle „jólétet” biztosító tulajdonhoz nem jutott hozzá, és a későbbi tömeges munkanélküliség és elszegényedés viszonyai között nem is halmozott fel. Nem meglepő tehát, hogy a gyerekes családok 29 százaléka az alsó két jövedelmi decilisben helyezkedett el az ezredfordulón, illetve több mint a fele (52%) az alsó négy jövedelmi decilisbe sorolódott.⁵⁸

A gyerekes családok egytizedében (12%) nem volt foglalkoztatott – vagyis állásban lévő felnőtt –, így ők társadalmi jövedelmekből (segélyek, családi pótlék stb.) éltek, méghozzá nagyon alacsony színvonalon. A legalsó jövedelmi decilisbe tartozó gyerekes háztartásokban az egy főre jutó nettó évi jövedelem összege 2000-ben kerekítve 170 ezer forint volt; összehasonlításként, a legfelső decilisbe sorolódó háztartásoknál ez az összeg 850 ezer forintot rúgott. Az eltérés nagyságrendje nem véletlen, hiszen a legalsó jövedelmi decilisbe tartozó családok éves bevételeinek közel háromötöde (58%) társadalmi jövedelmekből származott, míg ez az arány a legfelső decilisbe sorolható gyerekes családoknál mindössze 6 százalék volt.⁵⁹

A rendszerváltás után „a demográfiai szegénység a gyerekszegénység egyik szinonimája lett”. Amíg 1992-ben a csecsemőkorúak 16, addig 1997-ben már közel egyharmada (31%) élt szegény családban. Az óvodáskorúaknál ezen idő alatt 14-ről 26 százalékra, az általános iskolások körében pedig 12-ről 22 százalékra nőtt a szegénységben felnevelkedők aránya.⁶⁰ Egy másik vizsgálat adatai szerint „a 14 éves és fiatalabb gyerekek 17%-a halmozott szegénységben él. Ugyanakkor a felsőoktatási intézményekben tanulóknak mindössze 0,7%-a.”⁶¹

A magyar háztartások 2002-ben a kiadásaik háromtizedét (29%) élelmiszerekre fordították, ami több mint a duplája az ír, a francia, a német, az olasz, a belga vagy az osztrák háztartásokénak. A gyerekes háztartások az átlagosnál többet költenek élelmiszerekre: a három vagy több gyermeket nevelő aktív háztartások kiadásaik 32, a gyermeket nevelő inaktív háztartások pedig 37 százalékot.

„A gyerekszámmal együtt emelkedik az élelmiszerekre fordított kiadás struktúrája. Különösen érvényes ez a három- és többgyerekes háztartásokra, amelyek esetében egyedül a vásárolt cereáliák mennyisége közelíti meg a gyerek nélküli háztartásokét. Figyelembe véve a gyerek fejlődéséhez szükséges tápanyagok ideális összetételét, különösen szembetűnő az alacsony tej-, sajt-, zöldség- és gyümölcsfogyasztásuk.”⁶²

⁵⁸ Lakatos Judit (szerk.): *Család változóban 2001*. Budapest, 2002. KSH, 8. o.

⁵⁹ Lakatos Judit (szerk.): *Család változóban 2001*. Budapest, 2002. KSH, 8–9. o.

⁶⁰ Spéder Zsolt: Gyermekes és gyerekes családok szegénysége Magyarországon. *Info-Társadalomtudomány*, 54. sz., 2001., 370. o.

⁶¹ Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. 2000-2002. Országjelentés a „humán fejlettségről”*. Budapest, 2003. MTA Világgazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme, 40. o.

⁶² Bukodi Erzsébet (szerk.): *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, 2004. KSH

A vázoltak a napi megélhetési gondokról, alultápláltságról, számottevő gyerek-szegénységről adnak hírt és persze a polarizáltságról; jelzik, hogy e szegény családok gyerekei meddig jutnak el az iskolázottságban.

Mindent egybevéve úgy látjuk, hogy a család intézményének rendszerváltás utáni politikai-ideológiai „rehabilitálása” – pontosabban egy konzervatív szemlélet szerinti „felfrissítése” – önmagában elégtelen volt ahhoz, hogy a családok társadalmi méreteiben elégséges erőforrásokhoz jussanak, ami előfeltétele annak, hogy a gyerekek felkészítése a kor színvonalán történjék. Következésképpen nyilvánvaló, hogy a hazai állapotok között a széles és jómódú „középosztályra” méretezett idealizált politikai-ideológiai családkép olyan fikció, amely a gyerekes családok nagy részére nézve minden realitást nélkülöz arra vonatkozólag, hogy döntően saját (családi) erőforrásokra építve képesek lennének gyermekeik versenyképes társadalmi felkészítését biztosítani. Ne feledjük, hogy a versenyképesség kritériumait ma már az Európai Unió követelményei is kondicionálják, nem kizárólag a hazai viszonyok függvényei tehát.

Az átalakulási folyamat másik oldala, hogy a család intézményének politikai-ideológiai „felértékelésével” egy időben – már a nyolcvanas évek közepétől – megindult a társadalom „államtalanításának” a folyamata. Vagyis az állam már a szocializmus időszakában megkezdte kivonulását a generációs újratermelődést is jelentősen érintő területekről – az oktatás-képzésből, a lakásügyből vagy az egészségügyből –, hangsúlyozva, hogy e feladatok ellátása és főként finanszírozása nem kizárólag állami feladat⁶³, sőt elsősorban és alapvetően a család intézményének hatáskörébe tartoznak. Azzal azonban, hogy az állam „önkorlátozó” módon visszavonult az általa addig kisajátított és uralni kívánt területről, nem csupán az államtalanítás és a demokratizálódás várt folyamatait indította el, hanem a feladat- és erőforrás-elosztás bevett rendjét is gyökeresen átalakította a generációs intézményrendszerben. Még hozzá úgy, hogy a feladatokat újraosztotta – más intézményekre (pl. család, önkormányzat, iskola, egészségügy) hárítva az ellátást és persze a felelősséget – anélkül, hogy ezzel egy időben az erőforrások újraosztásáról is gondoskodott volna. Ez gyakorlatban az erőforrások kivonását eredményezte e területekről.

A rendszerváltás után – most már más ideológiákra, értékekre, jövőképre és racionalitásokra hivatkozva – folytatódott, súlyos válságot idézve elő, az erőforrás-kivonás folyamata a generációs reprodukció bonyolításában részt vevő intézményrendszerből. Nyilvánvaló, hogy ahol az elszegényedő lakosság (család) mögött nem áll erőforrásokkal jól ellátott önkormányzat, amely a kor követelményei szerint felszerelt iskolát, színvonalas oktatást és egyéb kiegészítő szolgáltatásokat kínál, ott az iskolából kikerülő ifjú nemzedékek sem lesznek versenyképesen felkészítve a továbbtanulásra és a munkaerőpiaci kihívásokra. Márpedig tudjuk, hogy pillanatnyilag

---

⁶³ Andor László: A láthatatlan kéz, avagy: miért kevésbé rossz Magyarországon az IMF reputációja, mint külföldön? *Egyenlítő*, 2003. június

sokkal gyakoribb a szegény lakosság, az ellehetetlenült önkormányzat és a színvonalatlan iskola kombinációja hazánkban, mint ennek az ellentettje. Továbbá az is közismert – mint jeleztük –, hogy a versenyképességet biztosító oktatási szolgáltatásokhoz többnyire a képzési rendszeren kívül és megfelelő fizetség ellenében hozzá lehet jutni, erre azonban a lakosság nagy része anyagilag nem képes.

Intézményi válságon tehát azt az állapotot értjük, amikor nem csupán egyes generációs intézmények (pl. a család) küszködnek erőforráshiánnyal, hanem egyidejűleg több, egymással munkamegosztásban álló intézmény is (pl. család, önkormányzat, iskola, egészségügy), így nemhogy korrigálnák vagy javítanák a más intézményekben folyó szocializációs munka színvonalát, inkább rontják.

A generációs intézményrendszer működésében következesképpen sokasodnak a funkcionális zavarok. A feladatok jó része ellátatlan marad, és „csúszkál” az intézmények között, többnyire a megoldás reménye nélkül. Hiszen a gondok döntően a legkisebb érdekérvényesítő képességű intézménybe, a családba kerülnek vissza, s ott a politika és a társadalom mint egyéni-családi problémákat-felelősségeket mutatja fel. Ennek pedig a mindenkori fiatal korosztályok – és persze a társadalom – látják kárát, mivel a felkészítetlen vagy rosszul felkészített fiatalok tömegei nem versenyképesek a munkaerőpiacon, ezzel pedig a társadalom is veszít nemzetközi versenyképességéből.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a magyar újkapitalizmus generációs intézményrendszere alacsony hatékonysággal és dezintegráltan működik, a „perifériára” és a „fejlődő” országokra jellemző „nyers”, polarizált és fragmentált reprodukciót produkálva,⁶⁴ amely szöges ellentétben áll a magyar társadalom aktuális és távlatos érdekeivel.

IFJÚSÁGI CSOPORTOK, SZUBKULTÚRÁK, PROBLÉMÁK

Az elmondottak a rendszerváltás utáni időszak egyik fontos következményére is felhívják a figyelmet, nevezetesen a marginalizálódás folyamatára, az marginális helyzetbe került népes csoportok állapotára és generációs újratermelődésére. A tömeges és tartós munkanélküliség, továbbá az elszegényedés és a lecsúszás jelenségeinek történetileg rohamos megjelenése miatt a probléma a kutatások előterébe került, két megfontolást szem előtt tartva: a történetiséget és a generációs reprodukciót.

A történetiség kapcsán fontos megjegyezni, hogy az érintett rétegek és csoportok zömének gazdasági-társadalmi integrációja, betagozódása a szervezett munkaerőpiacra, szocializálódása az itt kínált munkákra, tevékenységekre, értékekre,

⁶⁴ Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó, 201.-208. o.

életvitelekre és életmódokra mindössze a rendszerváltást megelőző néhány évtizedben kezdődött el. Gondolunk itt az „elmaradott” vidékek lakóira és a cigány népeségre, elsősorban is a „krízishelyzetben lévő” térségekben és településeken élők-re. Miután a magyar társadalom meghatározó évszázados gazdasági és társadalmi trendjeibe csak késve kapcsolódtak be, és „lemaradásukon” az államszocializmus egy-két évtizedében nem tudtak jelentősen változtatni – mert iskolázottságuknál és felkészületlenségükönél fogva akkor is a munkaerőpiac legigénytelenebb pozícióit foglalhatták el –, a kilencvenes évek gyorsan szűkülő, ugyanakkor a dinamikus fejlődő szegmens egyre igényesebbé váló munkaerőpiacáról legelőször ők szorultak ki – legtöbbször tartósan.⁶⁵

Tekintettel arra, hogy így módon a „megkésett felzárkózásuk” nem egyszerűen lelassult, hanem marginalizálódásuk miatt jószerivel megakadt-megszakadt, olyan anyagi körülmények közé kerültek, olyan megélhetési stratégiák, életvitelek, egyéni-családi törekvések kimunkálására kényszerültek, gyermekeiknek olyan szocializációs mintákat kínáltak-kínálnak, és olyan állapotokat örökítettek-örökítenek át, amelyek távlatosan sem biztosítják e helyzet meghaladását és a fiatal nemzedék reintegrációját. Ezek a családok – mint jeleztük – sokszor gyerekeik „normális” étkeztetéséről és ruházkodásáról sem képesek gondoskodni. Az éhezés, a hiánybetegségek és a motivátlanság pedig akadályozzák a sikeres tanulást, amit a társadalomkonform szülői ösztönzések, értékek és minták hiánya, illetve tágabb környezetük leépülő és depressziós volta is felerősít. Ehhez jelentősen hozzájárul még a speciális képzési programok hiánya, illetve az erőforrások szűkössége is. Az e rétegekből-csoportokból származó fiatalok körében halmozódnak a tanulmányi kudarcok: a realviszonyokhoz képest rövid, 15–17 éves korig tartó iskolai életútjuk, az alapiskolában – esetleg szakmunkásképzésben – és a családban megszerezhető munkaerőpiaci szocializációjuk alapján tehát arra a közel sem meglepő következtetésre juthatunk, hogy az érintettek minden szempontból felkészületlenek-felkészítetlenek egy modern és igényes gazdaságba-társadalomba történő sikeres (versenyképes) beilleszkedésre.

A marginalizálódás folyamatai súlyosan érintették a cigány népet, jóllehet történetileg jól dokumentálható, hogy a rendszerváltást megelőző mintegy két évtizedben számottevően javult körükben az általános iskolát végzettek száma. Csak-hogy az újkapitalizmus viszonyrendszere egyfelől jelentősen korlátozta a munkaerőpiac felvevő képességét, és szegmentálta a munkaerőpiacot, másfelől növelte a követelményeket, következképpen átértékelte az iskolázottságokat és képzettségeket, „leértékelve” az alacsony iskolázottságú cigány népesség gyerekei által elérhető középfokú iskolákat. Vagyis a roma fiatalok döntő része kizárólag családi erőforrásokra hagyatkozva nem képes lépést tartani az újkapitalizmus vázolt reprodukciós

---

⁶⁵ Frey Mária: *Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében*. Budapest, 1994. Munkaügyi Kutatóintézet

irányzataival: a meghosszabbodott iskolázással, az érettségit adó középiskolázással és a felsőoktatás tömegessé válásával. A kutatások tehát súlyos anomáliákra mutatnak rá, melyek az újkapitalizmus működésmódja és a cigány népesség aktuális és távlatos – ide értve a generációs reprodukciót is – gazdasági-társadalmi integrációja és versenyképessége között feszülnek. Ezek olyan problémákként jelennek meg, mint a speciális oktatási-képzési és továbbtanulást segítő programok, ösztöndíjak stb. hiánya, a kötelező iskolázás 18 éves korig történő meghosszabbításának igénye, amely „garantálná” a hivatalos törődést is a 15–18 éves fiatalokkal, s amelyek hiányában ma az ilyen korú munkanélküli fiatalokkal nemhogy nem törődik senki, de még regisztrálva sincsenek. Megjelenik a kirekesztődés, a szegregáció és a gettósodás jelensége, az érdekmegjelenítés hiánya – és távlatosan a társadalom etnikai alapú szétválása azokra, akiknek megadatott, és azokra, akik megfosztattak a tudás lehetőségétől. Mindezek nyomán továbbá egyértelműen megfogalmazódik a politika felelőssége és az állami beavatkozás szükségessége.⁶⁶ A „lemaradó”, „depressziós” vagy „krízishelyzetben lévő” kistérségekben és településeken vagy a szegények körében végzett vizsgálatok – amelyek a problémát és nem kimondottan a roma népességet célozták meg – ugyanezeket a gondokat vetik fel, értelmezéseikben és javaslatokban is hasonló megállapításokra jutva.⁶⁷

⁶⁶ Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. sz., 16. o.; Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995. január, 49. o.; Kertesi Gábor: Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő hátrányos családi háttérű gyerekek megsegítésére az alapfokú oktatásban. *Esély*, 2002. 2. sz.; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2003. Napvilág Kiadó; Laki László: Egy alföldi község megélhetési, földbirtok- és gazdálkodási viszonyai. In: *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. Budapest, 1998. AB Aeterno Kiadó; Lévai Péter – Szijjártó András: Megélhetési agrárprogramok a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek körében. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai*. Szolnok, 1999. Phare Hu; Szuhay Péter: Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai*. Szolnok, 1999. Phare Hu.

⁶⁷ Bajka Gábor – Kormos Imre – Kutas János: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok*. Budapest, 1997. Struktúra – Munkaügyi Kiadó; Hodosán Róza: Az alapellátási kötelezettségek – kisteleplési stratégiák. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. Budapest, 2002. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet; Dögei Ilona: A mindennapi élet problémái egy közepes népességű községben. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. idézett mű; Gászó Ferenc – Laki László: *A társadalmi folyamatok generációs hatásai és következményei. (Kutatási zárótanulmány.)* Budapest, 2003. MTA Politikai Tudományok Intézete; Laki László: Ifjúsági munkanélküliség a kistelepléseken és a hátrányos helyzetű régiókban. In: Bánfalvy Csaba – Pordány Sarolta (szerk.): *Munkanélküli fiatalok és pályakezdekők képzése*. Budapest, 1997. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete; Laki László – Bíró A. Zoltán: *A globalizáció peremén*. Budapest, 2001. MTA Politikai Tudományok Intézete; Laki László – Békés Zoltán: A hátrányos helyzetű rétegek szociális körülményei és élethelyzete egy szociológiai kutatássorozat fényében. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. idézett mű; Simonyi Ágnes: *Tartós munkanélküliek életvitele és munkaerőhasznosítása (családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk.)* Budapest, 1994. Munkaügyi Kutatóintézet.

A gyerekszegénységgel foglalkozó írások e probléma sajátos megközelítéséhez kapcsolódnak, tudósítva, hogy a rendszerváltást követő tömeges munkanélküliség és elszegényedés folyamatai a gyerekes, főként a többgyerekes családokat érintették hátrányosan. A szegénységvizsgálatok alapján a gyerekeket tekintik a „rendszerváltás nagy veszteseinek”⁶⁸, hiszen a családok jelentős része képtelen gyerekeinek „megfelelő” („társadalmilag szokásos”) körülményeket biztosítani mind az anyagi jólét, az egészség és életben maradás, mind az oktatás és személyiségfejlődés vagy a társadalmi beilleszkedés és részvétel terén.

A nyolcvanas években „kibomló” szubkultúra-vizsgálatok a rendszerváltást követően szinte azonnal szembe találtak magukat a peremhelyzetbe kerülő „szegénység kultúrájának” problémáival: a gettósodó és szlamosodó kerületek és lakótelepek fiataljainak szerveződéseivel és csoportosulásaival. Alkalmazott etnográfiai módszerekkel „beépültek” a 14–20 éves fiatalok szerveződő utcai csoportjaiba, pontos leírást adva öltözködésükről, szórakozási formáikról és tevékenységeikről, ide értve a semmittevést, a csoportos erőszakot, a bűnözést, az alkoholizálást vagy a droghasználatot.⁶⁹

A kutatások azt is azonnal jelezték, hogy az újkapitalizmus megváltozott viszonyrendszerében nem csupán a szubkultúrák, illetve az érintett fiatalok száma nőtt meg, hanem a csoportosulások jellemzői is átalakultak. A változások ellentmondásosságát jelzi, hogy miközben a gyerekek iskolázási idejének kitolódásával, az elhelyezkedés nehezedeésével és a munkanélküliséggel megnőtt a családokra nehezedő teher, csökkent a gyerekekre gyakorolt szülői hatás, felértékelődött viszont az iskola. Csak-hogy az olyan nagy tömegeket képző iskolatípus, mint a szakmunkásképző, ezt a szerepet nem volt képes betölteni, hiszen jószerivel munkanélkülieket képzett. Ez az iskola így egyfajta „reményvesztettségre” szocializálta az érintett fiatalokat. A kortárs csoportok szocializációs szerepe szintén felértékelődött, az ifjúsági szubkultúrák intézményesülése – ennek részeként a média befolyása – pedig felerősödött. Most már a szórakoztatóipar kínálja az „alternatívákat”: klubokat, szórakozóhelyeket, újságokat, kazettákat, rádiókat, tévéadókat, műsorokat és az öltözködés kellékeit. Új jelenség, hogy a szubkulturális részvétel életkorban előbbre került, és már az alapiskolában elkezdődik. Hasonló változás, hogy a rendszerváltás után a politika helyét valamely általánosabb társadalmi értékek vagy normák módosításának, illetve velük szembeni alternatívák kínálatának a megfogalmazása foglalja el. Az „alternatívák” kínálatának bővüléséből és a differenciálódásból adódóan a szubkultúrák messzebbre kerültek egymástól és a zártabbá válás folyamata is megfigyelhető: magatartási és értékrendbeli preferenciák (izlés, stílus) a társadalmi elkülönülések hordozóivá

⁶⁸ Darvas Ágnes – Tausz Katalin: *Gyorsjelentés a gyerekszegénységről Magyarországon és Romániában*. Budapest, 2000. Szociális Szakmai Szövetség, 5.; Spéder Zsolt: *Gyermekek és gyermekes családok szegénysége Magyarországon. Info-Társadalomtudomány*, 54. sz., 2001.

⁶⁹ Rác József: *Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúrák*. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány.

váltak. Például az egy-egy városra kiterjedő vizsgálatok – melyek alkalmanként nemzetközi kutatásokká szélesedtek (pl. Kaposvár, Pápa, Tatabánya, Csíkszereda, Székelyudvarhely) – az ifjúsági kultúrák sokszínű, ugyanakkor egymással is vetélkedő-konfrontálódó világát rajzolják fel.⁷⁰

A témák, a jelenségek, a csoportok és a megközelítések gazdagságát kínálták-kínálják a fejlett gazdaságú országok társadalmának hatvanas-nyolcvanas évekbeli változásait – az „indusztriális társadalomról a posztindusztriálisra” történő átmenetet – értelmező szociológiai elméletek magyar átvételei, melyek az ifjúságot mint „önálló életszakaszt”, mint „kulturális újítót”, mint „iskolai és képzési életpályát”, mint „szabadidő- és fogyasztói kultúrát” stb. fogták fel.⁷¹ Bár e megközelítések zömében határozott struktúráképpel rendelkeztek,⁷² az ifjúsági kultúrákra, individualizációra, fogyasztásra, életstílusra vagy az ifjúsági életszakaszra koncentrálnak vizsgáló vizsgálatok az ifjúságot mint „önálló” és kvázi gyorsan „homogenizálódó” társadalmi csoportot is felmutatták. A fejlett európai országokban az utóbbi évtizedben állandósult stagnáló, romló és polarizáló gazdasági-társadalmi trendek alapján azonban a kutatók a megnyúlt ifjúsági életszakaszhoz ma már legalább ennyire a „sebezhetőséget” tár-sítják. Sebezhetőségen egyének és csoportok korlátozott vagy hiányzó alkalmazkodását értik a gazdasági-társadalmi változásokhoz, ide sorolva „a nemi, kulturális, etnikai és politikai diszkriminációból”⁷³ fakadó egyenlőtlenségeket is. Ezek a társadalmi-munkaerőpiaci felkészülés állapotában lévő fiatalok – már csak életkorukból adódóan is – felettébb kiszolgáltatottak. Amennyire a hazai ifjúságszociológiára megtermékenyítően hatott a nyugati megközelítések és kutatási divatok átvétele,⁷⁴ annyira zavaró, hogy sokaknak gondot okoz egyes, a fejlett országokra kidolgozott generációs reprodukciós elméletek magyar viszonyokra való alkalmazása. Ezeket ugyanis a „jóléti” kapitalizmusok „indusztriális-posztindusztriális” átmenetének értelmezésére dolgozták ki, következésképpen egy az egyben és mechanikusan nem alkalmazhatók sem a magyar államszocialista modernizáció, sem a rendszerváltás,

⁷⁰ Szapu Magda: *A zűrkorszak gyerekei. (Mai ifjúsági csoportkultúrák.)* Budapest, 2002. Századvég; Szapu Magda (szerk.): *Ifjúsági szubkultúrák Magyarországon és Erdélyben.* Budapest, MTA 2004. Politikai Tudományok Intézete

⁷¹ Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. (A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái.)* Budapest, 1993. Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága.

⁷² Zinnecker, Jürgen, A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* idézett mű.

⁷³ Furlong, Andy – Stalder, Barbara – Azzopardi, Anthony: *Sebezhető ifjúság. (Sebezhetőség az oktatásban, a munkavállalásban és a szabadidőben) Európában – perspektívák.* Szeged, 2003. Belvedere Meridionale

⁷⁴ Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* idézett mű; Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. (A szabadság mint esély?)* Szeged, 2000. Belvedere Meridionale; Tamás Pál – Tibori Tímea, 2005. *Nemzetfelfogások. Ifjúságpolitikák.* Budapest, Ú. M. K. – MTA SZKI.

sem a „félperifériás” újkapitalizmus társadalmának és reprodukciós sajátosságainak a magyarázatára. A mechanikus átvétel és alkalmazás ugyanis olyan képet fest, feltételez, sugall vagy állít a magyar társadalomról, ifjúságról, ifjúsági problémákról és reprodukcióról, mintha ezek azonosak lennének a legfejlettebb gazdaságú országok társadalmával, generációs folyamataival stb., a magyar modernizáció azonban évszázadok óta „más” pályán mozog, mint a nyugat-európai. (Még olyan nagyon hasonló kapitalista modernizációt befutott országok kutatói is, mint például az angolok és a németek, nagyon óvatosan, kritikával és illő távolságtartással kezelik a másik országban kidolgozott generációs elméleteket és megközelítéseket.⁷⁵)

Bár az ifjúkori iskolázás időbeli megnyúlásával, a közép- és felsőfokú oktatás tömegessé válásával a fiatalok zöme viszonylag hosszú ideig marad diák – mely létforma a tanulás, pontosabban az iskolában eltöltött idő és terhelés köré szerveződik –, a diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki. Ez azzal kapcsolatos, hogy a különböző közép- és felsőfokú iskolatípusok (szakmunkásképző, elitgimnázium, újonnan alapított főiskola, versenyképes szakmát adó egyetem stb.) eltérő társadalmi közegből merítik diákjaikat, eltérő iskolai életutakra, munkaerőpiaci szegmensekre és pozíciókra készítik fel őket, eltérő feltételeket és színvonalú szolgáltatásokat kínálnak számukra a felkészülés ideje alatt. És persze azzal is, hogy maguk a diákok is eltérő anyagi körülmények és lehetőségek között élnek, így a felkínált oktatási-képzési szolgáltatásokat is eltérő mértékben veszik vehetik igénybe, a tanulás és a munka kombinálására eltérően szorulnak-kényszerülnek rá, kulturális háttérükből és/vagy egyéni törekvéseikből adódóan eltérő igényeket fogalmaznak meg az intézményekkel és a szolgáltatásokkal szemben stb., vagyis különbözőképpen viszonyulnak az iskoláikhoz, a bizonyítványokhoz, a tanuláshoz és a tudáshoz, különféle „iskolai-tanulási klímákat” alakítva ki.⁷⁶

A rendszerváltás utáni időszak új témái közül fontosságában kiemelkedik a kábítószer-probléma mint elsősorban az ifjúságot érintő gond, hiszen a drogokat valaha használók több mint a fele 18 évesen vagy fiatalabb korában találkozott először e szerekkel. A 16 évesek körében folytatott, a kilencvenes évek elejére visszanyúló vizsgálatok megállapításai szerint a tiltott szerek fogyasztása az évtized második felében hirtelen és drasztikusan emelkedett, amit a fogyasztás intenzitásának növekedése kísért. E téren is rendkívül differenciált világot találunk: a leszakadó, marginalizálódó csoportoktól eltér a középrétegek gyermekeinek „rekreációs” célú droghasználata, mint ahogy a javítóintézetekben élő fiataloké is az egyetemistákétól,

⁷⁵ Chisholm, Lynne: Élesebb lencse vagy új kamera. (Ifjúságkutatás, ifjúság és társadalmi változás Nagy-Britanniában) In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. idézett mű.

⁷⁶ Falussy Béla – Laki László – Tóth Gábor: *Egyetemi és főiskolai kollégisták életmódja*. (Eötvös füzetek) Budapest, 1991. Eötvös József Kollégium; Laki László – Fazakas Csongor: *Diákéletmód napjainkban*. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Rendszerváltás és ifjúság*. Budapest, 1992. MTA Politikai Tudományok Intézete

vagy a különböző zenei stílusú partikat látogató fiatalokétól. A kábítószer-probléma kezelésére-visszaszorítására a politika nemzeti stratégiát dolgozott ki, és évente jelentésben számolnak be az e területen kialakult helyzetről.⁷⁷

A rendszerváltás folyamatában az ifjúságról, illetve egyes politikai szerveződéseiről kialakult kép velük mint önálló, önmagát azonnal vagy potenciálisan erős, hatékony társadalmi és politikai szereplőként megszervezni, felmutatni kész nemzedéki tényezővel számolt. Viszonylag gyorsan kiderült azonban, hogy az ifjúság e tekintetben sem önálló, még kevésbé homogén társadalmi csoport vagy aktor, mi több, hosszabb távon egyértelművé vált elfordulása is az új rendszer „demokratikus” intézményeitől és általában a politikától. Sőt arra is fény derült, hogy még olyan „homogénnek” és szervezkedésre alkalmasnak tekinthető ifjúsági csoportok sem képesek érdekeiket viszonylag egységesen és így hatékonyan megjeleníteni, mint az egyetemisták vagy főiskolások, jóllehet erre hivatalosan elfogadott intézmények is rendelkezésre állnak.

A legújabb rendszerváltásunk láthatóan nem vált olyan „sikertörténetté” még az ifjúság körében sem, ahol úgymond az államszocialista diktatúra szorításából és az „alattvalói” létből magukra eszmélő különböző rétegek és csoportok – kiváltképpen az ifjúság – „visszaveszik” a (civil) társadalmat, a politikai és egyéb érdekmegjelentető, állami stb. intézményeket, és megtanulják őket saját javukra, vagyis érdekeik képviselésére használni. Ebben a tekintetben az ifjúság és egyes csoportjai láthatóan csakúgy eszköztelenek, mint a társadalom más rétegei, csoportjai, és hasonlóképpen kiszolgáltatottak a pártok hatalomtechnikai manipulációinak.⁷⁸

⁷⁷ Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: A középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. (Helyzetkép és tendenciák.) *Addiktológia*, 3–4. 2003.; Ritter Ildikó (szerk.): *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Budapest, 2002, 2003. Gyermek-, Ifjúsági és Sportminisztérium; Nyárády Adrienn – Felvinczi Katalin: *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Budapest, 2004. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium

⁷⁸ Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Az alattvalótól az állampolgárig*. Budapest, 1995. MTA Politikai Tudományok Intézete; Csizmadia Ervin: Generációk a politikában. *Magyar Nemzet*, 1999. március 29.; Gázsó Ferenc: Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány; Gázsó Ferenc – Laki László, 2003. *A társadalmi folyamatok generációs hatásai és következményei*. idézett mű; Gázsó Ferenc – Laki László, 2004. *Fiatalok az újkapitalizmusban*. idézett mű; Kéri László, 1995. „Tisztán látom a zavaros jövőt...” (A politikai szocializáció kulcsproblémái Magyarországon.) In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek* idézett mű; Orbán Viktor: A fiatalok és a rendszerváltás. *Népszabadság*, 1991. szeptember 27.; Stumpf István: Generációs törésvonal – választói magatartás – pártpreferenciák. *Társadalmi Szemle*, 1994. 1. sz.; Stumpf István: *Politikai szocializáció, generációs kihívás, választói magatartás*. Budapest, 1994. MTA Politikai Tudományok Intézete, kandidátusi értekezés; Stumpf István: Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány; Surányi Bálint, 1991. A generációs faktor és a létező szocializmus összeomlása. *Valóság*, 1991. 12. sz.

Végül, de nem utolsósorban, röviden jelezzük a népességreprodukciónak a problémáját, amely egyben ifjúsági probléma is. Maga a jelenség évtizedek óta ismert Magyarországon, és nem kevesen a rendszerváltástól remélték a trendek pozitív változását, mely elvárás a politikai pártok egyetemlegesen magukra vállalták. Ennek ellenére 1990 és 2004 között a lakosság lélekszáma a születések és a halálozások egyenlegéből adódóan 480 ezer fővel csökkent. (Időközben 200 ezren telepédtek be hazánkba, így a fogyás mértéke „csak” 280 ezer.) „A rendszerváltásból következő gyors társadalmi-gazdasági változások talán legszembetűnőbb demográfiai következménye a születések számának radikális, az 1991 utáni 8 év alatt mintegy 26%-os csökkenése.” A trendben az ezredfordulón némi javulás jelei látszóttak, melyek azonban nem bizonyultak tartósnak és ismét csökkenés mutatkozott. „A visszaesés azért is figyelemre méltó és aggasztó, mert még mindig viszonylag magas az 1970-es évek közepén született szülőképes korú női nemzedékek létszáma. Ők, noha a 30. életévükhöz közelednek, ez ideig kevés gyereket vállaltak.”⁷⁹ Mindent egybevéve úgy tűnik, hogy a rendszerváltás nemhogy nem hozott pozitív fordulatot a népességreprodukciónak az irányzatokban, ellenkezőleg, a születések számának jelentős csökkenésével járt. Ez pedig – ha tetszik, ha nem – felveti a politika és a kormányok felelősségét, jelezve, hogy a generációs reprodukció és intézményrendszer jelzett problémái és diszfunkcionális működése nem függetleníthető az újkapitalizmus egészének működési zavaraitól sem. Például, a csökkenő gyerekszám évtizedek múlva a foglalkoztatási potenciál csökkenését eredményezheti, ami a nyugdíjrendszer zavarait okozhatja. Ha pedig ennek „kiváltását” külföldi munkaerő betelepítésével kívánják megoldani – láttuk, hogy 1990 után 200 ezren települtek le hazánkban –, felvetődik a kérdés, hogy kik települjenek be, és ez miként érinti a határon túli magyarokat. Ebben a megközelítésben a generációs újratermelődés társadalom-, sőt nemzetpolitikai összefüggései vitathatatlanok.

Első megjelenés: Társadalmi Metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon, Napvilág Kiadó, 2006., 177.-205. o.

---

⁷⁹ Bukodi Erzsébet (szerk.): *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, 2004. KSH